

ACHTERGRONDEN VAN DE JEUGDWERKLOOSHEID

Jan de Jonge

I. INLEIDING EN SAMENVATTING

In juli 1974 bracht de Europese Kommissie haar bezorgdheid over de toenemende jeugdwerkloosheid in niet mis te verstane termen onder woorden. De jeugdwerkloosheid zou zich, zo vreesde de cie., ontwikkelen tot de 'sociale springstof in de E.E.G. Speciale aandacht werd daarom dringend bepleit. Desondanks is de jeugdwerkloosheid in alle lidstaten van de E.E.G. zowel absoluut als relatief sterk gestegen. In Denemarken is de jeugdwerkloosheid sedert 1973 verzesvoudigd, in Duitsland vervijfvoudigd en in België verviervoudigd.

Ook de Nederlandse regering heeft, bij monde van ministerpresident Den Uyl en minister Boersma, haar bezorgdheid over de groeiende jeugdwerkloosheid ("het afschuwelijkste probleem, waarvoor het kabinet zich gesteld ziet") meerdere malen geuit. In Nederland steeg de jeugdwerkloosheid van bijna 50.000 in 1974 tot bijna 90.000 in 1976 en van ruim 34% van de geregistreerde arbeidsreserve (GAR) in 1974 tot ruim 40% in 1976.

In het licht van deze ontwikkeling is het begrijpelijk dat de jongerenorganisaties er bij het kabinet meerdere malen op hebben aangedrongen de konsekwentie uit haar eigen uitspraken te trekken en meer geld beschikbaar te stellen ter bestrijding van de jeugdwerkloosheid en voor de opvang en begeleiding van jeugdige werklozen. De maatregelen die door het kabinet genomen zijn, wekken niet de indruk dat zij in verhouding staat tot de omvang van het probleem². Verzoeken om extra arbeidsplaatsen te scheppen door vervroegde pensionering van overheidsbeambten, door werktijdverkorting of vijfploegenstelsels werden evenwel afgewezen met verwijzing naar de noodzaak tot matiging van de overheidsuitgaven en met een beroep op de nadelige gevolgen van de met deze maatregelen gepaard gaande loonkostenontwikkeling op de werkgelegenheid. Het is duidelijk uit deze reactie, dat de maatregelen die overwogen zijn ter bestrijding van de (jeugd-)werkloosheid ten nauwste samenhangen met de analyse van de achtergronden van de (jeugd)werkloosheid. Het is daarom belangrijk deze

achtergronden te schilderen.

In dit artikel worden twee (samenhangende) problemen (enigszins afzonderlijk) aan de orde gesteld; t.w. de jeugdwerkloosheid en het stagflatie-verschijnsel. Wat betreft de jeugdwerkloosheid gaat het mij er om een antwoord te krijgen op de vraag waarom de jonge loonafhankelijken³ zwaarder door de huidige crisis worden getroffen dan het overige deel van de afhankelijke beroepsbevolking. Ten aanzien van de stagflatie betreft de vraagstelling vooral de oorzaken van de stagnatie in de reële produktie.

Dit artikel bevat de resultaten van een onderzoek naar het verband tussen de invoering van het minimum-jeugdloon, de uitbreiding van de partiële leerplicht en de meer dan proportionele jeugdwerkloosheid. Gegevens over de ontwikkeling van de jeugdwerkloosheid wijzen uit, dat onder grote groepen werkende jongeren reeds vóór 1974 een meer dan proportionele werkloosheid heerste. Aan de hand van de beschikbare gegevens wordt vervolgens aangetoond dat de invoering van het minimum-jeugdloon in het algemeen niet tot een extra stijging van de jeugdlonen aanleiding gaf. De excessieve jeugdwerkloosheid kan dan ook niet uit de invoering van het minimumjeugdloon verklaard worden. T.a.v. de uitbreiding van de partiële leerplicht wordt – wat de werkloosheid onder de partieel leerplichtigen betreft – een soortgelijke konklusie getrokken.

De reden waarom de excessieve jeugdwerkloosheid nogal eens in verband gebracht wordt met de invoering van het minimum-jeugdloon, hangt samen met de interpretatie van de stagflatie. De kontadiktie die schuilt in het gelijktijdig optreden van stijgende prijzen, die stijgende inkomens zouden moeten representeren (hetzij van looninkomens, hetzij van de overige inkomens), en de daling van de reële produktie, heeft er toe geleid dat men de oorzaak in structurele ontwikkelingen is gaan zoeken⁴.

In Nederland is de discussie over de oorzaken van de stagflatie sterk beïnvloed door een onderzoek van twee medewerkers van het CPB, Den Hartog en Tjan, waarin wordt geconkludeerd dat de stijging van de reële arbeidskosten⁵ tot een versnelde afstoot van jaargangen outillage, tot een verminderde groei van het aantal arbeidsplaatsen en tot structurele werkloosheid heeft geleid. Voortbordurend op dit onderzoek wordt aan de inflatie het karakter van een loonkosteninflatie toegeschreven.

Deze redenering heeft mij niet kunnen overtuigen. Nadat jarenlang het bestedingsaspect van stijgende lonen is benadrukt, wordt plotseling het volle gewicht gelegd op het kostenkarakter van de loonstijging. In dit onderzoek blijft de relatie tussen de ontwikkeling van de konsumptieve bestedingen en de ontwikkeling van de investeringsuitgaven evenwel in het duister. Uit dit jaargangenmodel zou m.i. slechts geconkludeerd kunnen worden dat, indien er sprake is van een stagnatie in de afzet, de stijging van de reële loonkosten een

verlies aan arbeidsplaatsen tot gevolg zal hebben. Ook de analyse van de jeugdwerkloosheid in een drietal bedrijfssectoren wijst aan dat de ontwikkeling van de jeugdwerkloosheid het gekombineerde resultaat is van de afzetontwikkeling, loonontwikkeling (en de ontwikkeling van de concurrentieverhoudingen). De stagnatie in de afzetontwikkeling wordt door het jaargangenmodel evenwel niet verklaard.

De overwegende teneur in Nederland is dat 'men' teveel tegelijk gewild heeft; nl. én een vergroting van de partikuliere koopkracht én de uitbouw van het stelsel van sociale zekerheid én een nivellering van de primaire inkomensverschillen, waardoor uiteindelijk de draagkracht van het partikuliere bedrijfsleven is aangetast. De uiteindelijke konsekwentie van deze redenering is dat de oorzaak van de huidige crisis (voorzover ze niet op internationale ontwikkelingen herleid kan worden) vooral gezocht moet worden in structurele ontwikkelingen op de arbeidsmarkt (of beter: loonmarkt), waar het prijsvormingsproces door wettelijke maatregelen (de invoering van minimumlonen) en door de toegenomen invloed van de vakbeweging is verstoord. De oorzaak van de stagnatie wordt dan verbonden aan de afnemende investeringen als gevolg van de ontwikkeling van de kategoriale inkomensverdeling. In dit soort analyses wordt de oorzaak van de stagnatie meer gezocht in de sociale verdeling van het nationale inkomen, dan in technisch-ekonomische aspecten.

In dit artikel wordt daarentegen getracht de oorzaken van de stagnatie te herleiden tot de ontwikkeling in de produktiesektor zelf. Uitgaande van de bevindingen van de sektoranalyse van de jeugdwerkloosheid gaat de aandacht uit naar de gevolgen van de technologische ontwikkeling en de schaalvergroting op de prijsvorming, zowel op de loonmarkt als op de goederen- en dienstenmarkt. Aan de hand van de gegevens over de loon- en prijsontwikkeling wordt uiteengezet, dat voor de verklaring van het prijsvormingsproces op de arbeidsmarkt de ongelijke spreiding van de technologische ontwikkeling over de diverse sectoren relevanter is dan de (eventuele) macht van de vakbonden. Vergelijking van de loon- en prijsontwikkeling gedurende de periode 1964-'72 en de periode 1971-'76 wijst uit dat de prijsvorming op de goederen- en dienstenmarkt overwegend een oligopolistisch karakter heeft⁶.

Deze prijsstijgingen in een recessie-periode (die duiden op een structurele instabiliteit van de kapitalistische marktorde) blijken het gevolg te zijn van onderbezettingsverliezen en de financieringsbehoeften voor rationaliseringsinvesteringen, waarmee de bedrijven pogen hun concurrentie-positie te verbeteren. De onderbezettingsverliezen wijzen uit dat de produktiekapaciteit niet volledig wordt benut. Ook dit duidt eerder op achterblijvende konsumptieve bestedingen als oorzaak van de stagnatie dan de vermindering van de investeringsuitgaven.

Ik heb mij in dit artikel vooral tot taak gesteld om kritiek uit te oefenen op

opvattingen die m.i. ten onrechte het forum der economen en de publieke opinie overheersen. Het is niet gemakzucht die me er van weerhouden heeft de kracht van mijn argumentatie te versterken door met onderzoeksresultaten te komen, die een betere verklaring van de door mij aangehaalde problemen geven. De voornaamste konklusie van dit artikel is dat er nog veel onderzoek verricht zal moeten worden. In de laatste paragraaf wordt een benadering van de stagnatie gegeven, die de overcapaciteit als gevolg van relatieve overinvesteringen als uitgangspunt neemt. De meer dan proportionele jeugdwerkloosheid wordt geweten aan de indruk dat de werkende jongeren vooral in de zwakkere sectoren en bedrijven werkzaam zijn en aan afwentelingsprocessen op de arbeidsmarkt. Ik hoop dat deze interpretaties richtlijnen verstrekken voor het vele onderzoek, dat nog gedaan moet worden.

II. DE INVLOED VAN HET MINIMUM JEUGDLOON EN DE PARTIELE LEERPLICHT OP DE JEUGDWERKLOOSHEID

1. *De ontwikkeling van de jeugdwerkloosheid*⁷.

De herhaaldelijk geuite bewering dat aan de stijging van de jeugdwerkloosheid de invoering van het minimumjeugdloon en de uitbreiding van de partiële leerplicht (naast de aansluitingsproblematiek tussen opleiding en functie-uitoefening — waaraan in dit artikel slechts enkele incidentele opmerkingen worden gewijd) ten grondslag liggen, roept allereerst de vraag op, wat met deze bewering (of dit vermoeden) wordt bedoeld. In dit artikel wordt aangenomen dat de strekking van deze bewering niet zozeer betrekking heeft op de jeugdwerkloosheid in algemene zin, dan wel op het meer dan proportionele karakter van de jeugdwerkloosheid.

Het is zinvol bij de ontwikkeling van de jeugdwerkloosheid een norm te introduceren — de proportionaliteitswaarde, P — die het quotiënt uitdrukt van het aandeel van een leeftijdskategorie in de geregistreeerde arbeidsreserve (verder te noemen: GAR) en het aandeel van dezelfde leeftijdskategorie in de afhankelijke beroepsbevolking (verder te noemen: ABB). Het zal duidelijk zijn dat één waarde van dit quotiënt, die groter is dan één, aangeeft dat de werkloosheid onder de betreffende leeftijdskategorie meer dan proportioneel is. De ontwikkeling van deze P -waarde in de tijd kan een indicatie geven of er naast algemene ook bijzondere factoren (zoals de partiële leerplicht en het minimumjeugdloon) in het geding zijn, die veroorzaakt hebben dat de werkloosheid onder de jongste leeftijdskategorieën omvangrijker is dan onder de totale afhankelijke beroepsbevolking.

De volgende tabel geeft een weergave van het aandeel van de werkende

jongeren in de GAR en in de ABB⁸.

Tabel 1. Jeugdwerkloosheid en ABB-jeugdigen in % van de totale GAR en totale ABB naar leeftijd en geslacht.

jaar	GAR-jeugdigen in % in totale GAR						ABB-jeugdigen in % totale ABB					
	15 t/m 18		19 t/m 24		<25		15 t/m 18		19 t/m 24		<25	
	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V
'70	4,3	1,9	13,9	4,5	18,2	6,4	4,7	5,1	15,4	9,5	20,1	14,7
'73	4,6	2,8	17,5	6,0	22,1	8,8	3,9	5,0	14,7	9,1	18,7	14,1
'75	6,4	4,6	19,6	7,2	25,9	11,8	3,2	4,0	13,5	8,6	16,8	12,6

Bron: Sociale Maandstatistieken

Uit deze tabel zijn de P-waarden af te leiden.

Tabel 2. De P-waarden naar leeftijd en geslacht

jaar	15 t/m 18		19 t/m 24		<25	
	M	V	M	V	M	V
1970	0,9	0,4	0,9	0,5	0,9	0,4
1973	1,2	0,6	1,2	0,7	1,2	0,6
1975	2	1,2	1,5	0,8	1,5	0,9

Uit deze tabel, waarin de jaren 1970, 1973 en 1975 uitsluitend zijn gekozen omdat alleen voor deze jaren de ABB'ers voor de betreffende leeftijdsgroepen samengesteld konden worden, kan een belangrijke konklusie getrokken worden. De konklusie luidt dat, indien er specifieke factoren ten grondslag liggen aan de jeugdwerkloosheid, deze ten dele – wat de werkende jongeren van het mannelijke geslacht betreft – reeds in 1973 aanwezig waren en deze ten dele – wat de vrouwelijke arbeiders onder de 25 jaar betreft – in 1975 nog steeds niet aanwezig lijken.

Aangezien de mannelijke en vrouwelijke loonafhankelijken niet evenredig in de afhankelijke beroepsbevolking vertegenwoordigd zijn, waardoor een vertekening kan optreden, zijn uit de volgende tabel de P-waarden per geslacht samengesteld (Ps).

Tabel 3. GAR – resp. ABB mannelijke jeugdigen in % GAR-mannen en ABB-mannen. GAR – resp. ABB vrouwelijke jeugdigen in % GAR-vrouwen en ABB-vrouwen.

	GAR mnl. jeugdigen in % GAR-mannen			ABB mnl. jeugdigen in % ABB-mannen		
	<19	19<25	<25	<19	19<25	<25
'70	5,3	17,3	22,5	6,5	21,0	27,5
'73	5,7	21,6	27,2	5,4	20,0	25,4
'75	8,0	24,7	32,7	4,4	18,4	22,8

	GAR vrl. jeugdigen in % GAR-vrouwen			ABB vrl. jeugdigen in % ABB-vrouwen		
	<19	19<25	<25	<19	19<25	<25
	9,8	23,1	32,9	19,3	34,4	54,7
	15,0	31,7	46,7	18,8	34,3	53,1
	22,2	34,6	56,8	15,2	32,3	47,5

Bron: Sociale Maandstatistieken (door afronding is het totaal <25 niet altijd gelijk aan de som van <19 en 19<25).

Tabel 4. De Ps-waarden naar leeftijd

jaar	M			V		
	15 t/m 18	19 t/m 24	<25	15 t/m 18	19 t/m 24	<25
1970	0,8	0,8	0,8	0,5	0,7	0,6
1973	1,1	1,1	1,1	0,8	0,9	0,9
1975	1,8	1,3	1,4	1,5	1,1	1,2

Het belangrijkste verschil met tabel 2 is, dat de Ps-waarden aanduiden dat ook de jonge vrouwelijke loonafhankelijken in 1975 meer dan proportioneel werkloos zijn. Zoals reeds gezegd, zou dit er op kunnen duiden dat er specifieke factoren in het geding zijn. Uit de tabel blijkt nogmaals dat specifieke factoren voor de jonge mannelijke loonafhankelijken reeds in 1973 aanwezig waren. Dit maakt het diskutabel of deze specifieke factoren de verlenging van de partiële leerplicht of de invoering van het minimumjeugdloon in 1974 betreffen. De voorwaarden zijn in 1973 weliswaar 'slechts' even boven of onder één. Doch dit is geen tegenargument: er is een norm of er is geen norm. Bovendien zijn de berekeningen van de P-waarden aan de lage kant. Aangenomen mag worden dat

de ABB eerder te hoog dan te laag geschat is en dat voor de GAR het omgekeerde geldt (zo staan bijvoorbeeld vele werkloze jongeren niet bij Arbeidsburo's geregistreerd.

De vaststelling dat van de mannelijke jeugdige loonafhankelijken de Ps-waarde reeds in 1973 groter dan één is, is dan ook belangrijker dan dat de Ps-waarde voor deze groep van 1973 op 1975 steeg van 1,1 tot 1,8. Deze ontwikkeling geeft slechts aan dat de overmatige werkloosheid onder deze groep sedert 1973 nog groter is geworden⁹.

Hoewel de gegevens in deze paragraaf de beweerde relatie tussen het excessieve karakter van de jeugdwerkloosheid en de specifieke factoren die vanaf 1974 geldig zijn, voldoende lijken te weerleggen, zal in de volgende paragraaf de mogelijke invloed van de invoering van het minimumjeugdloon en de uitbreiding van de partiële leerplicht nog eens nader onderzocht worden.

2. Jeugdwerkloosheid en het minimumjeugdloon^{9a}

Bij de beoordeling van de mogelijke invloed van het minimumloon op de jeugdwerkloosheid moet eerst gewezen worden op het karakter hiervan. Het gegeven nl. dat dit een *minimum*loon is, dus een minimaal wenselijk geachte vergoeding voor de verhuur van arbeidskracht, die uit oogpunt van rechtsbescherming wettelijk is ingevoerd.

Over het algemeen is het bij dit soort wettelijke maatregelen de praktijk, dat zij pas wordt ingevoerd indien een beoogd loonnivo reeds op grote schaal is gerealiseerd.

Uit de CBS-statistiek "Verdiende lonen van werknemers in de nijverheid, handel, vervoer en bank- en verzekeringsbedrijf" blijkt, dat in de periode 1966 t/m 1973 de verdiende bruto-uurlonen van loonafhankelijken van 21 jaar of jonger relatief sterker zijn gestegen dan van de 22-jarigen en ouder, waardoor de achterstelling van de jeugdige loonafhankelijken t.o.v. de volwassenen enigszins werd ingelopen.

Tabel 5. Indexcijfers van verdiende bruto-lonen in oktober 1973 (okt. 1966 = 100) van nijverheid, handel, bank- en verzekeringsbedrijf en vervoer tezamen.

	21 jaar en ouder		jonger dan 21 jaar	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
totaal	209	216	219	219
w.v. arbeiders ¹⁾	215	227	219	219
winkelpersoneel	187	210	—	209
overige beambten	200	210	229	226

Uit deze tabel blijkt dat er verschillen zijn in de stijgingspercentages, maar dat gemiddeld genomen de relatieve toeneming van de jeugdlonen voor mannen en vrouwen gelijk is.

Voor een beoordeling van de mogelijke invloed van het minimumjeugdloon op de jeugdwerkloosheid, moet worden bezien in hoeverre het minimumjeugdloon de verdiende jeugdlonen in 1973 overtreft. Tabel 6 geeft voor 15- t/m 20-jarige mannelijke loonafhankelijken in de nijverheid een overzicht van de verdiende bruto-uurlonen in 1972 en 1973 (berekend op basis van het loonstruatuuronderzoek in 1966) en de bruto-minimum-uurlonen in 1974. In deze tabel is de vooronderstelling gehanteerd dat het stijgingspercentage van de verdiende bruto-uurlonen sinds oktober 1966 voor iedere leeftijdskategorie gelijk was.

Tabel 6. Verdiende bruto-uurlonen in oktober 1972 en 1973 ¹⁾ en bruto-minimumloon per uur in 1974 (in glds.).

leeftijds- klasse	oktober 1972		oktober 1973		minimumjeugdloon ²⁾		
	M	V	M	V	jan. '74	april '74	juli '74
15 jaar	2,10	2,11	2,38	2,35	2,28	2,33	2,59
16 jaar	2,52	2,48	2,86	2,89	2,71	2,77	3,07
17 jaar	3,07	2,90	3,48	3,37	3,13	3,21	3,56
18 jaar	3,82	3,25	4,33	3,79	3,56	3,65	4,04
19 jaar	4,60	3,55	5,21	4,14	3,99	4,09	4,53
20 jaar	5,37	3,91	6,09	4,56	4,41	4,52	5,01

Bron: Rapport van het Ministerie van Sociale Zaken, april 1975

¹⁾ uitsluitend voor arbeiders in de nijverheid

²⁾ bij een veronderstelde werkweek van 42 1/2 uur

Indien bovenvermelde veronderstelling juist is (en dit werd door het rapport waarschijnlijk bevonden), dan lagen de minimumjeugdlonen in de nijverheid in 1974 in vele gevallen *lager* dan de jeugdlonen in 1973! ¹⁰

Uiteraard betreft tabel 6 alleen de nijverheid. Voorzover de verdiende jeugdlonen in 1973 in andere bedrijfstakken geringer waren dan in de nijverheid, zal de invoering van het minimumjeugdloon daar wellicht wel tot een stijging van de jeugdlonen geleid hebben.

Helaas beschik ik niet over gegevens m.b.t. de bruto-uurlonen voor jeugdigen in andere bedrijfstakken, maar wel over de gemiddelde afleidingspercentage van de jeugdlonen voor het gehele bedrijfsleven in 1973.

Tabel 7. Ontwikkeling van het minimumjeugdloon in % van het (volwassen) minimumloon

	afleidingspercentages wettelijk minimumloon 1974	verdiende jeugdlonen als % v.h. volwas. minimumloon 1973 totaal bedrijfsleven ¹	
15 jaar	40	43	47
16 jaar	47,5	53	55
17 jaar	55	65	65
18 jaar	62,5	81	73
19 jaar	70	97	80
20 jaar	77,5	114	87
21 jaar	85	—	—
22 jaar	92,5	—	—

¹) Bron: H.L. Fransen; Vakbeweging en Distributie in Intermediair van 21-12-1973.

Uit deze tabel blijkt dat in 1973 de gemiddelde afleidingspercentages van de jeugdlonen in de bedrijven *hoger* lagen dan de wettelijke afleidingspercentages in 1974! ¹¹.

Bij de beoordeling van deze gegevens moet aangetekend worden, dat hiermee natuurlijk niet uitgesloten is, dat in bepaalde bedrijfssectoren de invoering van het minimumjeugdloon wel degelijk tot een extra stijging van de jeugdlonen heeft geleid¹².

Bovenstaande gegevens geven evenwel voldoende grond aan de konklusie, dat de invoering van het minimumjeugdloon geen specifieke faktor geweest kan zijn, die een verklaring kan geven voor de meer dan proportionele jeugdwerkloosheid in Nederland.

3. Jeugdwerkloosheid en de partiële leerplicht¹³

Uit tabel 2 blijkt dat de jeugdwerkloosheid in 1975 relatief het grootste is onder de 15 t/m 18-jarigen. Op zich is dit geen bewijs dat de partiële leerplicht de positie op de arbeidsmarkt verslechtert. Om de mogelijke invloed van de partiële leerplicht afzonderlijk vast te stellen is het nodig het aandeel van de 15- en 16-jarigen in de GAR van de 15- t/m 18-jarigen vast te stellen en dit te vergelijken met het aandeel van de 15- en 16-jarigen in de afhankelijke beroepsbevolking van de 15 t/m 18-jarigen.

In de volgende tabel staan de GAR-cijfers en P-waarden van de 15- en 16-jarigen.

Tabel 8. GAR en P-waarden naar leeftijd en geslacht ')

jaar	GAR 15- en 16-jarigen			P-waarden 15- en 16-jarigen		
	M	V	M + V	M	V	M + V
1973	1174	921	2095	0,9	1,0	0,9
1974	1966	2048	4014			
1975	2829(1490)	2850(1496)	5679(2986)	1,1	1,2	1,2

Bron: Min. van Soc. Zaken; Maandstatistiek v.d. Arbeidsmarkt 1973, '74, '75.

) In deze tabel is geen rekening gehouden met het feit dat de 15-jarigen vanaf 1 augustus 1975 volledig leerplichtig werden¹⁴

Door de ontwikkeling van de P-waarden van de 15- en 16-jarigen te vergelijken met de P-waarden van de 15- t/m 18-jarigen uit tabel 2, kan op analoge wijze als in de aanhef van deze paragraaf is gesuggereerd vastgesteld worden of de werkloosheid onder de 15- en 16-jarigen overproportioneel is onder de 15- t/m 18-jarigen.

Tabel 9. P-waarden naar leeftijd.

jaar	15- t/m 16-jarigen	15- t/m 18-jarigen
1973	0,9	0,9
1975	1,1	1,5

Uit tabel 8 blijkt dat de partieel leerplichtigen in 1975 relatief meer door de werkloosheid werden getroffen dan in 1973, hetgeen een relatie met de verlenging van de partiële leerplicht suggereert. De vergelijking in tabel 9 leert evenwel dat de stijging van de werkloosheid onder de 15- en 16-jarigen proportioneel geringer is dan onder de 15- t/m 18-jarigen. Hieruit volgt dat de werkloosheid onder de 15- en 16-jarigen minder sterk is gestegen dan onder de 17- en 18-jarigen. Op zich is dit geen afdoende weerlegging van de mogelijkheid dat de uitbreiding van de partiële leerplicht in 1974 de positie van de 15- en 16-jarigen op de arbeidsmarkt in 1974 en daarna heeft verslechterd. De vergelijking tussen de ontwikkeling van de P-waarden van beide leeftijdsgroepen leert dat er belangrijker factoren zijn dan de uitbreiding van de partiële leerplicht, waardoor de arbeidsmarkt van deze jeugdige loonafhankelijken is verslechterd. Het is mogelijk dat de aansluiting tussen opleiding en functie-uitoefening hier een rol speelt, maar evenmin mag worden uitgesloten dat in het feit dat ruim 70% van de jeugdige loonafhankelijken van 15 t/m 17 jaar in het kleinbedrijf

werkt (minder dan 20 personeelsleden) de sleutel tot de verklaring ligt¹⁵. Tenslotte dringt zich de suggestie op dat het tekort aan arbeidsplaatsen juist grote groepen schoolverlaters in deze leeftijdscategorieën treft. Uit tabel 8 blijkt, dat meer dan de helft van de werkloze partieel leerplichtigen in 1975 schoolverlaters waren (zie de cijfers tussen haakjes).

Dit alles overwegende, kom ik tot de konklusie dat de invloed van de partiële leerplicht op de excessieve jeugdwerkloosheid, mede gezien internationale vergelijkingen, niet aantoonbaar is¹⁶. En dat, voorzover de oorzakelijkheid aangetoond zou kunnen worden, deze invloed slechts gering is.

4. Konklusie

Naar aanleiding van de ontwikkeling van de P-waarden werd in paragraaf 2. vastgesteld, dat de werkloosheid reeds in 1973 overproportioneel was. Hieruit werd geconcludeerd dat, voorzover er specifieke factoren ten grondslag lagen aan de jeugdwerkloosheid, deze voor de vermelde categorie jongeren reeds in 1973 golden. Dit maakte het twijfelachtig of de specifieke factoren de verlenging van de partiële leerplicht en/of de invoering van het minimumjeugdloon zouden zijn, zoals herhaaldelijk wordt beweerd. De mogelijke invloed van de genoemde specifieke factoren is daarna in deze paragraaf afzonderlijk getoetst. Uit de beschikbare gegevens werd afgeleid dat de invloed van de partiële leerplicht niet aantoonbaar is, terwijl de invloed van de invoering van het minimumjeugdloon op de algemene jeugdwerkloosheid werd verworpen. Hieruit meen ik voorlopig te mogen konkluderen dat deze specifiek Nederlandse omstandigheden niet ten grondslag kunnen liggen aan de excessieve Nederlandse jeugdwerkloosheid.

Het voorbehoud dat ik met het bijvoegsel 'voorlopig' heb gemaakt, is niet zonder reden. Uit tabel 5 blijkt dat de jeugdlonen (<21 jaar) sedert 1966 sterker zijn gestegen dan de lonen van de 21-jarigen en ouder. Analooq aan de redenering van Den Hartog en Tjan zou betoogd kunnen worden, dat de optrekking van de jeugdlonen er tevens toe leidde dat juist de jeugdwerkgelegenheid ernstig is verslechterd.

Daarnaast is er het feit dat de P-waarden in 1975 hoger zijn dan in 1973. Tevens blijkt dat de jeugdwerkloosheid zich in de diverse sectoren sterk ongelijk ontwikkeld heeft (zie Hoofdstuk 5), waarbij niet bij voorbaat kan worden uitgesloten dat in bepaalde sectoren de ontwikkeling van de (minimum-)jeugdlonen een rol heeft gespeeld.

De laatste twee overwegingen kunnen er op duiden, dat de invoering van het minimumjeugdloon toch wel degelijk de arbeidsmarktpositie van de werkende jongeren verder heeft verslechterd. Ook in de Notitie Jeugdwerkloosheid wordt deze mening uitgesproken en wordt verwezen naar het "feit dat de relatie tussen

de gestegen arbeidskosten en de totale werkloosheid algemeen aanvaard wordt ..."¹⁷. Het is daarom wenselijk de mogelijkheid van de invloed van de ontwikkeling van de jeugdlonen sedert 1966 op de jeugdwerkgelegenheid te beoordelen.

Het gebrek aan gegevens (zowel m.b.t. de extra stijging van de makro-loonkosten t.g.v. de ontwikkeling van het jeugdloon, als r.b.t. de verdeling van de werkloosheid en werkgelegenheid over leeftijd, geslacht, sectoren, functies) maakt het onmogelijk de invloed van de ontwikkeling van de jeugdlonen op de ontwikkeling van de jeugdwerkgelegenheid afzonderlijk te kwantificeren. Dit is trouwens ook niet wenselijk aangezien een dergelijke benadering het zicht zou ontnemen op de invloed van algemene ontwikkelingen op de jeugdwerkloosheid. Zo kan de stagnatie in de groei van het aantal arbeidsplaatsen vooral konsekwenties hebben voor de jeugdige loonafhankelijken (b.v. de schoolverlaters). Tevens kan de verscherping van de selectie-eisen, die het aanbodoverschot van arbeidskrachten mogelijk maakt, tot afwenteling van de werkloosheid op de zwakke groepen op de arbeidsmarkt (waartoe de werkende jongeren behoren) leiden.

In plaats van een kwantitatieve makro-analyse die betrekking heeft op de relatie van de ontwikkeling van de jeugdlonen en de jeugdwerkloosheid, wordt in het volgende hoofdstuk het jaargangenmodel van Den Hartog en Tjan geanalyseerd.

III. LOONTONTWIKKELING EN STRUKTURELE WERKLOOSHEID¹⁸

1. *Het jaargangenmodel; samenvatting en kritiek*

Een van de eerste zaken die door Den Hartog en Tjan (HT) in hun onderzoeksrapport¹⁹ wordt vermeld, is dat de ontwikkeling van de werkgelegenheid in de bedrijven na 1964 veel trager verliep dan in de periode daarvoor²⁰. Deze gerichtheid op 1964 speelt een belangrijke rol in hun analyse, hetgeen gezien de aard van hun probleemstelling alleszins begrijpelijk is. Deze probleemstelling is nl.: aan te tonen, dat de vertraagde groei in het aantal arbeidsplaatsen sedert 1964 verklaard kan worden uit de sterkere stijging van de reële loonkosten sedert 1964. De analyse van HT is in essentie een uiteenzetting van de substitutie van arbeidskracht door outillage als gevolg van de stijging van de reële loonkosten.

Kort samengevat komt de redenering van HT op het volgende neer²¹. Een ondernemer heeft een zekere keuze-mogelijkheid tussen de aanwending van outillage en van arbeidskracht. Als een ondernemer echter eenmaal jaargangen

outillage heeft aangeschaft ligt de verhouding tussen de outillage en de vereiste arbeidskracht vast, aangezien er een zekere komplementariteit tussen de hoeveelheid outillage en de hoeveelheid arbeidskracht bestaat. Dit betekent dus dat er geen directe substitutie tussen arbeidskracht en outillage mogelijk is. Substitutie tussen outillage en arbeidskracht is alleen mogelijk door (versnelde) vervanging van de oudste in gebruik zijnde jaargangen outillage door nieuwe jaargangen outillage, die minder arbeidskracht vergt als gevolg van arbeidsbesparende technische vooruitgang. Het is dan ook deze technische vooruitgang, die via de vervanging van afgestoten jaargangen de groei van de arbeidsproductiviteit veroorzaakt.

Het proces van buiten gebruikstelling van (oude) outillage wordt beheerst door technische en economische factoren. Voor de technische afstoot wordt een periode van 45 jaar aangehouden, waarin de jaargang geleidelijk meer buiten gebruik wordt gesteld. Afstoot van een technisch nog bruikbare jaargang om economische redenen treedt op als de bruto-opbrengst, die met een machine verkregen wordt niet meer toereikend is om de loonkosten (inkl. premie- en belastingkosten) van de komplementaire arbeidsinzet te dekken.

Aangezien de arbeidsproductiviteit van de oudere jaargangen lager is dan van de jongere, terwijl alle produkten eenzelfde prijs doen, is de winst per machine geringer naarmate het bouwjaar verder in het verleden ligt. Het bouwjaar van de oudste in gebruik zijnde machine wordt dan bepaald door de voorwaarde dat op deze jaargang nog net geen verlies wordt geleden, hetgeen wordt vastgesteld aan de hand van het verloop van de opbrengstprijis van de produktie in relatie tot het verloop van de arbeidskosten.

Zolang de reële loonkosten (gedefinieerd als het quotiënt van loonvoet en produktieprijis — en gekorrigeerd voor arbeidstijdverkortings) even snel stijgen als het verschil in technische vooruitgang tussen de twee oudste jaargangen, dan blijft de economische levensduur konstant. Stijgen de reële loonkosten echter sneller dan het tempo van de arbeidsbesparende technische ontwikkeling tussen de oudste jaargangen dan zal dit leiden tot een versnelde afstoot van oude jaargangen.

Op grond van hun onderzoek konkluderen HT dat de leeftijd van de oudste in bedrijf gehouden jaargang na 1961 een voortdurende daling laat zien. Aan de hiermee gepaard gaande afstoot van arbeidsplaatsen is tegenwicht geboden door de creatie van nieuwe arbeidsplaatsen door nieuwe investeringen, doch de laatste jaren is de afstoot omvangrijker dan de investeringen in outillage.

De kern van het jaargangenmodel is dat de substitutie van arbeidskracht door outillage zich voltrekt op basis van de ontwikkeling van de reële loonkosten. Deze these is in het onderzoek van HT niet getoetst. Zij hebben een berekening gemaakt waarbij de numerieke waarden van enkele belangrijke parameters (de arbeidsproductiviteit (a) en de groei van de technische vooruitgang (m)) zo zijn

vastgesteld, dat de beste 'aanpassing' van de berekende produktie en werkgelegenheid aan de feitelijke produktie en werkgelegenheid in de periode 1959-'73 werd verkregen.

Bij een berekeningsprocedure zoals deze door HT is toegepast, loopt elke onderzoeker het risico dat hij of zij die vooronderstellingen kiest, die tot het gewenste resultaat leiden. Het is daarom van het grootste belang dat de uitkomsten van een dergelijk onderzoek alsmede de numerieke specificaties van de belangrijkste parameters, niet erg gevoelig zijn voor specifieke vooronderstellingen.

Door twee ekonomen is het onderzoek van HT onderworpen aan een zgn. 'gevoeligheidsanalyse'²². Zij hebben daartoe het onderzoek verschillende malen gerepliceerd met andere vooronderstellingen²³. Bij hun replikatieonderzoek hebben Musken en Van Ardenne slechts geringe wijzigingen in de vooronderstellingen aangebracht. In praktisch alle gevallen bleken de uitkomsten van hun replikatie-onderzoekingen grote afwijkingen te vertonen met de resultaten van HT. Dit betrof zowel de optimale koëfficiënten van a en m als de berekening van het aantal arbeidsplaatsen (in vele gevallen blijken de alternatieve berekeningen geen structurele werkloosheid in 1973 op te leveren). Hoewel deze gevoeligheidsanalyse de mogelijkheid niet weerlegt, dat de reële loonkostenontwikkeling tot structurele werkloosheid heeft geleid, sluit ze wel uit dat dit uit het onderzoek van HT — anders dan op grond van specifieke aannamen — gekonkludeerd kan worden.

In de publikatie van hun onderzoek delen Den Hartog en Tjan terloops mee, dat zij geprobeerd hebben het model voor de gehele na-oorlogse periode aan te passen; doch dat dit niet mogelijk bleek omdat in de periode tot 1959 — in strijd met de aanname van het model — de (geaggregeerde) kapitaalcoëfficiënt (k) bleek te stijgen, zodat zij de waarnemingsperiode moesten beperken tot de periode 1959-1973.

Uiteraard is dit een merkwaardige zaak. Gezien de technische levensduur van de kapitaalgoederen is de aard van de investeringen (en van de technische vooruitgang) tussen 1915 en 1959 volledig bepalend voor de samenstelling van de kapitaalgoederenvoorraad in 1959, het begin van de periode waarover het aantal arbeidsplaatsen is berekend. Hanteert men nu voor de periode na 1945 een konstante kapitaalcoëfficiënt i.p.v. een stijgende (zoals in werkelijkheid het geval blijkt te zijn geweest), dan leidt dit er toe dat het berekend aantal arbeidsplaatsen wordt overschat.

Op dit aspekt van het model van HT is gewezen door drie ekonomen²⁴. De kritiek op de beperkte geldigheid van het model, gekombineerd met de kritiek op de verhouding van de groeivoeten van m tot en na 1948, heeft hen tot de konklusie geleid, dat de 'knik' in het verloop van het aantal arbeidsplaatsen omstreeks 1963 door HT zelf is gekonstrueerd.

2. Het jaargangenmodel: een klassentheorie?

De kritiek op de berekeningswijze van Den Hartog en Tjan acht ik voldoende gefundeerd, om aan hun onderzoek de bewijskracht voor de stelling, dat de stijging van de reële loonkosten tot structurele werkloosheid heeft geleid, te ontfeggen. De uitkomsten van hun berekeningen blijken daartoe te zeer afhankelijk te zijn van specifieke vooronderstellingen. Anderzijds reikt de draagkracht van de kritiek ook niet verder. De bewijskracht is ontzenuwd, niet de stelling zelf. Het is dan ook mogelijk de kritiek te delen en de stelling desondanks te verdedigen. De beste manier om de stelling aan te vechten is dan ook een alternatieve verklaring van de werkloosheid te geven. In de slotbeschouwing wordt een andere benadering bepleit, die — naar ik hoop — tot nader onderzoek zal noden.

Allereerst wil ik het jaargangenmodel vanuit een andere optiek benaderen. Reeds eerder is opgemerkt, dat de verklaring van de stagnatie de relatie betreft tussen de ontwikkeling van de konsumptieve bestedingen en de investeringsuitgaven. Men zou nu kunnen stellen dat het bestedingsaspect van de stijgende lonen is opgeheven door de dalende investeringsuitgaven ten gevolge van de afname van het overige inkomen. Deze redenering wordt inderdaad vaak verbonden aan de analyse van het jaargangenmodel en verwezen wordt dan naar de stijging van de arbeidsinkomensquote (AIQ)²⁵.

Bij de waar te nemen stijging van de AIQ wil ik overigens aantekenen, dat zij ook gewild is na de stagnatie van het loonaandeel in de vijftiger jaren en dat verder de redenering niet zomaar omgedraaid kan worden. Een stijging van de reële loonkosten leidt inderdaad tot een stijging van de AIQ, maar een stijging van de AIQ hoeft niet te duiden op een stijging van de reële loonkosten. Zij kan ook het gevolg zijn van een stijgende kapitaalcoëfficiënt²⁶ of van een daling van het niet-arbeids inkomen t.g.v. de onderbezetting van de produktiekapaciteit²⁷. Maar aannemende dat de AIQ gestegen is door de stijging van de reële loonkosten (we zien dus even af van de vraag of dit werkelijk gebeurd is; het gaat hier meer om zicht te krijgen op de visie van het jaargangenmodel dan in de economische werkelijkheid), wordt de vraag vervolgens: kan hieruit de economische stagnatie (tendele) verklaard worden?

In verband hiermee is het relevant de vraag te stellen of de toename van de AIQ het vermogen tot sparen en investeren heeft aangetast (zie hieronder A van der Zwan). Deze vraag kan ontkennend beantwoord worden. In de eerste plaats wil ik er op wijzen dat de AIQ berekend wordt op basis van de netto-toegevoegde waarde. Zij wordt dus bepaald aan de hand van de netto-investeringen. Het bedrag voor de vervangingsinvesteringen blijft bij de bepaling van de AIQ buiten schot. Een stijgende AIQ brengt de reproductie van het produktie-apparaat niet in gevaar.

Wordt tevens de nationale cash-flow²⁸ over de periode 1950-1973 gezien in relatie tot de bruto-investeringen van de bedrijven, dan blijkt dat deze steeds voldoende is geweest om de enorm gestegen bruto-investeringen te financieren. Wel is de samenstelling van de nationale cash-flow sterk gewijzigd. Het aandeel van de bedrijven is met 10 punten gedaald. Dit wordt echter volledig gecompenseerd door de besparingen van gezinnen via levensverzekeringsmaatschappijen en pensioenfondsen. Hieruit blijkt dat een expansieve investeringspolitiek niet belemmerd hoeft te worden door een gebrek aan financieringsmiddelen t.g.v. een stijgende AIQ.

Technisch-ekonomisch kan uit de stijging van de AIQ de ekonomische stagnatie dan ook niet verklaard worden. Er is arbeidskracht in overvloed om arbeidsplaatsen te bemannen en ook het financieringsvermogen om ze te scheppen, is aanwezig. Technisch-ekonomisch maakt het weinig uit of de nationale bruto-toegevoegde waarde eerst als arbeidsloon wordt uitgekeerd (m.a.w. de AIQ = 100%) en de beroepsbevolking zelf de reserveringen maakt voor de belastingen, besparingen en investeringen (zoals bijvoorbeeld in Joegoslavië) of dat direkt een gedeelte van de bruto-toegevoegde waarde via de winsten voor investeringen wordt gereserveerd.

Sociaal-ekonomisch gezien bestaan er wel enorme verschillen. In het laatste geval hoopt het nationaal vermogen zich eenzijdig op in de handen van de kapitaalbezitters, hebben de loonafhankelijken geen mogelijkheid tot controle op de investeringen, noch op de overwinst die wordt gemaakt. Dat het hierbij niet om geringe bedragen gaat laat de volgende tabel zien.

Tabel 10. Arbeidsinkomen en vrije winst.

jaar	vrij besteedbare winst (mrd. gld)	idem in % totale arbeidsinkomen
1953	3,37	24,6
1957	2,14	10,1
1961	2,64	9,7
1965	2,91	6,8
1969	2,41	3,8
1971	- 0,08	- 0,4
1973	4,10	4,7

Bron: A.H.J. Kolnaar, 'Inkomensherverdeling', ESB 24-7-1974

Uit de gestegen AIQ kan technisch-ekonomisch, d.w.z. geabstraheerd van specifieke sociaal-ekonomische verhoudingen, de verklaring van de ekonomische stagnatie dan ook niet worden afgeleid. In het jaargangenmodel wordt, ten

onrechte, de wenselijkheid van een economisch surplus, nodig voor verdere economische groei, geïdentificeerd met de wenselijkheid van winst (inkomen van de bezitters van kapitaalgoederen)²⁹. Zij negeert hiermee dat het een kan bestaan zonder het ander. Een economisch surplus in termen van arbeidskracht en financieringsmiddel is aanwezig. Dat dit surplus niet benut wordt, is slechts onder de specifieke produktieverhoudingen van het kapitalisme verklaarbaar. De nadruk die in de beschouwingen over de huidige werkloosheid wordt gelegd op de gestegen AIQ heeft dan ook meer een sociale strekking dan een strikt (technisch-)economische. Vanuit economische overwegingen is de stijging van de AIQ betrekkelijk irrelevant. Vanuit sociaal perspectief is de discussie over de AIQ de uitdrukking van een manifest geworden sociaal conflict, waarbij de sociale grondslag van de kapitalistische economische orde in het geding lijkt. Een verklaringsmodel van de huidige economische stagnatie die de oorzaak hoofdzakelijk zoekt in de stijging van de reële loonkosten, wekt de verdenking in dit sociale conflict impliciet partij te kiezen³⁰.

De evenwichtsvoorwaarde in het jaargangenmodel blijkt praktisch vooral een sociale strekking te hebben, nl. het handhaven van een gegeven kategoriale inkomensverdeling tussen loonafhankelijken en kapitaalbezitters. Belichamen de zo waardevrije neo-klassieke modellen dan toch een klasse-theorie? Dit lijkt de enige interessante vraag te zijn t.a.v. een model welke zich zo gemakkelijk met de bestaande sociale verhoudingen identificeert en niet in staat is tot de distantie die nodig is om de structurele achtergronden van de stijgende AIQ te achterhalen.

IV. JEUGDWERKLOOSHEID IN DE BOUW, DE KONFEKTIE EN DE DETAILHANDEL³¹

1. Inleiding

In dit hoofdstuk wordt allereerst ingegaan op de ontwikkeling van de jeugdwerkloosheid in een drietal bedrijfssectoren. In deze benadering van de jeugdwerkloosheid wordt de aandacht sektorgewijze gericht op de gevolgen van de invoering van het minimumjeugdloon³² op de arbeidsmarktpositie van werkende jongeren in de bedrijfstak Bouwnijverheid, de bedrijfstak Konfektie-industrie van de bedrijfstak Industrie en Ambacht en de bedrijfstak Kleinhandel van de bedrijfstak Handel, Bank- en Verzekeringswezen. Deze selectie van deze sectoren berustte in eerste instantie op het groot aantal jongeren dat hier

werkzaam is, daarnaast speelde de overweging mee dat we hier te maken hebben met bedrijven die (ook) voor de internationale markt produceren (konfektie) en bedrijven die een belangrijke rol spelen op de nationale markt (detailhandel en bouwnijverheid). Uit deze sektoranalyse blijkt dat naast de loonontwikkeling ook de afzetontwikkeling en de concurrentieverhoudingen voor de ontwikkeling van de jeugdwerkloosheid relevant zijn.

Op zich geeft deze bevinding nog geen verklaring voor de (excessieve) jeugdwerkloosheid. De oorzaken die in deze sectoren een rol spelen kunnen niet zomaar veralgemeeniseerd worden, aangezien deze sectoren niet representatief zijn (alle drie zijn o.a. — algemeen genomen — tamelijk arbeidsintensief). Maar de structurele tendenties die in deze sectoren worden waargenomen en die zowel betrekking hebben op de ontwikkeling van de produktiestructuur (technologische ontwikkeling en schaalvergroting) als op de ontwikkeling van de marktstructuur (koncurrentieverhoudingen), zullen gebruikt worden voor een onderzoek naar de structurele oorzaken van de huidige crisis (in hoofdstuk V).

Voor deze sectoren is berekend wat het verschil was tussen het cao-jeugdloon in 1973 en het minimumjeugdloon, indien dit in 1973 zou zijn ingevoerd. Deze verschillen staan in de volgende tabel.

Tabel 11. Verschil tussen cao-jeugdloon en berekend minimumjeugdloon in 1973 (bruto-weeklonen)

leeftijd	berekend minimum- jeugdloon	berekend verschil met cao-jeugdlonen			
		bouwnij- verheid*	bouwnij- verheid**	konfektie- industrie	detail- handel
15 jaar	90,96	- 16,50	- 4,09	-12,33	—
16 jaar	108,02	- 8,41	+ 3,67	- 21,74	- 24,56
17 jaar	125,08	- 0,98	+ 11,43	- 28,32	- 30,70
18 jaar	142,14	+ 6,78	+ 19,19	- 33,34	- 26,13
19 jaar	159,20	+ 14,54	+ 26,94	- 42,61	- 29,36
20 jaar	176,26	+ 22,29	+ 34,70	- 50,88	- 34,12
21 jaar	193,32	+ 30,06	+ 42,46	- 57,32	- 23,88
22 jaar	210,38	+ 37,81	+ 37,81	- 46,33	- 16,83

Bron: Loonbureau, afdeling dokumentatie en onderzoek, basisjeugdlonen en jeugdloonpercentages in een aantal bedrijfstakcao's, december 1973.

* niet, resp. ** wel in opleiding zijnde jongeren.

Uit deze tabel kan worden afgeleid dat de cao-jeugdlonen in 1973 in de bouwnijverheid voor het merendeel van de daar werkzame jongeren hoger lagen dan het berekende minimumjeugdloon. Dat de invoering van het minimumjeugdloon in de detailhandel tot forse loonstijgingen aanleiding heeft gegeven, is in overeenstemming met het gegeven dat het minimumloon voor 25% van de hier

werkzame jongeren tevens hun feitelijk maximumloon is (zie Hoofdstuk II). Dat ook in de confectie-industrie forse aanpassingen nodig waren wijst er op, dat ook in één bedrijfstak grote verschillen tussen de bedrijfsgroepen bestaan. In par. 2 bleek immers dat gemiddeld genomen de cao-jeugdlonen in de Nijverheid (waaronder de industrie valt) boven het minimumjeugdloon lagen.

Hieronder volgt een overzicht van de ontwikkeling van de jeugdwerkloosheid in deze drie bedrijfssectoren. Vanwege het schromelijk gebrek aan empirisch materiaal is het vaak niet mogelijk geweest een vergelijking te maken tussen het relatieve aandeel van de jonge loonafhankelijken in de GAR en in de ABB. P-waarden konden dan ook praktisch niet berekend worden. Voor de Bouwnijverheid en de Confectie-industrie konden nog wel enige indicaties omtrent de omvang van de P-waarden vastgesteld worden, voor de Detailhandel ontbraken nagenoeg alle noodzakelijke gegevens³³.

2. De jeugdwerkloosheid in de bouwnijverheid

De werkloosheid in de bouwnijverheid is de laatste 10 jaren nogal eens hoog geweest. In 1966 omvatte zij 9.564 manjaren, in 1967 was zij gestegen tot 21.588 manjaren om vervolgens weer te dalen tot 3.885 manjaren in 1970. Van 1970 tot 1975 steeg de werkloosheid in deze bedrijfstak tot een omvang van bijna 50.000 manjaren (in 1976 is zij gedaald).

Ook de jeugdwerkloosheid is sedert 1970 sterk gestegen. Opvallend hierbij is, dat de werkloosheid onder de jeugdige bouwvakkers van 19 tot 25 jaar aanzienlijk sterker is gestegen dan de werkloosheid onder hun jongere collega's. Ook in absolute termen is de werkloosheid onder 19 tot 25-jarigen zeer hoog, nl. 3 à 4 maal zo hoog als bij de 15 t/m 18 jarigen. De volgende tabel geeft een beeld van de ontwikkeling van de jeugdwerkloosheid in deze bedrijfstak.

Tabel 12.   Vergelijking aandeel in de GAR en aandeel in de ABB van jeugdigen in de Bouwnijverheid.

jaar	Jeugdwerkloosheid in % van de GAR			Jeugdwerkgelegenheid in % afhankelijke beroepsbevolking		
	15 t/m 18	19 t/m 24	<25	15 t/m 19	20 t/m 24	<25
1971	7,1	22,9	30,0	9,0	16,9	25,9
1972	6,0	21,0	27,0	9,0	17,0	26,0
1974	6,2	20,5	26,7	7,1	12,9	20,0
1975 (1e helft)	7,3	24,1	31,4			

Bron: CBS: Sociale Maandstatistieken
EIB: "Bouwobjekt en pendel", Amsterdam 1974 en ongepubliceerde gegevens.

De tabel laat duidelijk zien, dat de werkloosheid onder de 19 t/m 24-jarigen aanzienlijk hoger is dan onder 15 t/m 18-jarigen. Hoewel de leeftijdsindeling in het aandeel in de GAR niet hetzelfde is als in het aandeel in de ABB, lijkt het niet te boud gesproken om te veronderstellen dat onder de 19 t/m 24-jarigen sedert 1971 steeds van een meer dan proportionele werkloosheid sprake is, terwijl voor de 15 t/m 18-jarigen geldt dat zij sedert 1971 minder dan proportioneel werkloos zijn. Deze uitspraak wordt gesteund door het feit dat sedert 1969 (=100) de totale werkloosheid in de Bouwnijverheid steeg tot het indexnivo 604, hetgeen hoger is dan de stijging onder de 15 t/m 18-jarigen. Dat de jeugdwerkloosheid in deze bedrijfstak toch steeds meer dan proportioneel is — de P-waarden zijn voor 1971, 1972 en 1974 bij benadering resp. 1,2; ruim 1,0 en 1,3 — wordt dan ook veroorzaakt door de grote werkloosheid onder de 19 t/m 24-jarigen.

Zoals door insiders wellicht werd verwacht, staat in de bouwnijverheid alles op z'n kop. Het minimumjeugdloon ligt lager dan de cao-lonen en toch zijn de jongeren hier excessief getroffen door de werkloosheid (en dat ruim vóór 1974) en juist bij die leeftijdskategorie, voor wie de invoering van het minimumjeugdloon een loonsverbetering betekende (zie tabel 11), is de werkloosheid het geringst.

Het is duidelijk dat er geen relatie kan bestaan tussen de meer dan proportionele jeugdwerkloosheid in de bouwnijverheid en de invoering van het minimumjeugdloon.

3. De jeugdwerkloosheid in de confectie-industrie

De confectie-industrie bevindt zich reeds geruime tijd in een saneringsproces. Uit de gegevens over de werkgelegenheid in deze sektor blijkt, dat hier sedert 1966 bijna 37.000 arbeidsplaatsen zijn verdwenen; in de periode 1966-1970 zijn ca. 14.000 arbeid(st)ers 'afgevoerd', in de periode 1970-1975 ruim 23.000, waarvan bijna 12.000 15 t/m 19-jarigen en ruim 6.000 20 t/m 23-jarigen. M.a.w. de werkgelegenheid is hier in 9 jaar ruim gehalveerd! In tabel 13 is de ontwikkeling van de werkloosheid over de laatste jaren weergegeven³⁴:

Tabel 13. GAR van de kleermakers en naaisters

jaar	totaal 1	15 t/m 18 2	2 in % 3	19 t/, 22 4	4 in % 5
1972	954	72	7,5	120	12,6
1973	1142	101	8,8	174	15,3
1974	1631	181	11,1	19 t/m 24 388	23,8
1975 (1e helft)	2201	302	13,7	—	—

Bron: CBS, Sociale Maandstatistieken

Hoewel ik geen gegevens heb over het relatieve aandeel in de GAR en de ABB, die betrekking hebben op dezelfde leeftijdscategorieën, kunnen uit de volgende tabel toch wel enkele konklusies over de jeugdwerkloosheid in de konfektie-industrie getrokken worden.

Tabel 14.   Vergelijking aandeel GAR en aandeel ABB voor jeugdige loonafhankelijken in de Konfektie-industrie

jaar	aandeel 15 t/m 18-jr. in GAR	aandeel 15 t/m 19-jr. in ABB	aandeel 19 t/m 22-jr. in GAR	aandeel 20 t/m 23-jr. in ABB
1972	7,5	31,6	12,6	24,5
1973	8,8	30,2	15,3	23,4
1974	11,1	27,2	19 t/m 24-jr. 23,8	22,7

Bron: Industriebond NVV, "Analyse Arbeidsmarkt Konfektie-industrie", Amsterdam 9-6-1974.

Uit een ziekteverzuimonderzoek van de BVK (Bedrijfsvereniging voor het Kledingbedrijf), welke 20% van de mannelijke en 10% van de vrouwelijke loonafhankelijken omvatte, is de leeftijdopbouw afgeleid.

Voor de 15 t/m 18-jarigen geeft de vergelijking tussen het aandeel in de GAR en het aandeel in de ABB een te rooskleurig beeld. Het aandeel van de 15 t/m 18-jarigen in de GAR wordt immers vergeleken met het aandeel van de 15 t/m 19-jarigen in de ABB. Voor de 19 t/m 22-jarigen is de vergelijking moeilijk en geeft 1974 een te somber beeld.

Ondanks deze problemen kan uit de tabel toch wel de konklusie getrokken worden, dat de werkloosheid onder de 15 t/m 18-jarigen duidelijk minder dan proportioneel is. Voor de 19 t/m 22-jarigen geldt dit eveneens voor de jaren 1972 en 1973. In 1974 wordt het aandeel in de GAR van de 19 t/m 24-jarigen vergeleken met het aandeel in de tabel van de 20 t/m 23-jarigen. Dit scheelt 2 leeftijdsjaren, terwijl het verschil in de percentages gering is.

De konfektie-industrie is traditioneel zeer afhankelijk van jeugdige (vooral vrouwelijke) loonafhankelijken, die bijna 50% van het arbeidsbestand uitmaken. De snelle afname van de jeugdwerkgelegenheid in deze bedrijfsgroep is mede veroorzaakt door het verminderd aanbod van jeugdige arbeidskracht. In een perspectiefonderzoek zijn daarvoor o.a. de verlenging van de leerplicht, een andere beroepsvoorkeur en de konkurrentie met de detailhandel verantwoordelijk gesteld. Dit onderzoek konkludeert dat "de jonge meisjes (binnen of buiten het participatie-onderwijs ( ) een aantrekkelijke groep (blijven), vooral uit oogpunt van 'rendement'" en dat de werving met kracht moet worden voortgezet³⁵. In 1975 bleek de geregistreerde openstaande vraag voor jeugdige loonafhankelijken (we beschikken alleen over gegevens m.b.t. de 15 t/m

18-jarigen), het aantal geregistreerde werklozen in dezelfde leeftijdscategorie ruimschoots te overtreffen.

Dit geldt niet voor de oudere loonafhankelijken; hetgeen er op wijst dat de jeugdigen nog steeds een aantrekkelijke categorie werknemers voor de ondernemers in deze bedrijfspgroep vormen.

Hoewel de jeugdwerkloosheid minder dan proportioneel is over de beschouwde periode, wil ik toch niet geheel uitsluiten, dat de invoering van het minimumjeugdloon de (jeugd)werkgelegenheid in de confectie-industrie negatief beïnvloed heeft. Aangezien de confectie-industrie in een harde concurrentiestrijd is gewikkeld met zogenaamde lage-lonen-landen, mag dit inderdaad niet worden uitgesloten; temeer daar de confectie-industrie tamelijk arbeidsintensief is. In het langdurig saneringsproces, waaraan de confectie-industrie onderhevig is, spelen echter nog wel meer factoren dan de loonkosten een rol.

3. De jeugdwerkloosheid in de detailhandel

De invoering van het minimumjeugdloon heeft in de detailhandel veel kritiek en verzet ontmoet. Vooral vanuit het midden- en kleinbedrijf werd nogal eens gesuggereerd dat dit het einde van vele middenstanders zou betekenen.

Voor de detailhandel geldt in sterke mate het probleem dat reeds meermalen door mij is signaleerd, nl. het gebrek aan gegevens. In tabel 15 staan cijfers over de werkloosheidsontwikkeling onder winkelbedienden, die ik representatief acht voor de ontwikkeling van de (jeugd)werkloosheid in de detailhandel.

Tabel 15 Werkloosheidscijfers voor winkelbedienden

jaar	totaal		jonger dan 19		mannen <19		vrouwen <19		3 in % van 1
	abs.	index	abs.	index	abs.	index	abs.	index	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1972	2718	100	450	100	133	100	317	100	16,6
1973	3266	120	690	153	180	135	510	160	21,1
1974	4660	171	1433	318	289	217	1445	456	31,0
1975 (1e helft)	6400	235	2230	496	447	336	1784	563	34,8

Bron: CBS, Sociale Maandstatistieken

Uit deze tabel blijkt duidelijk dat de werkloosheid onder de 15 t/m 18-jarigen veel sterker is gestegen dan de totale werkloosheid. Ook blijkt uit de tabel dat in 1974 de jeugdwerkloosheid onder het winkelpersoneel sterk is toegenomen³⁶. De relatie met de invoering van het minimumjeugdloon dringt zich op. Het economisch instituut voor het midden- en kleinbedrijf (EIM) heeft geschat dat

het *midden- en kleinbedrijf* in de detailhandel gekonfronteerd werd met een extra stijging van de loonsom per werknemer van 8,6%, als gevolg van de invoering van het minimumjeugdloon³⁷.

Het EIM heeft ook nog in een aantal enquêtes de mening van ondernemers gepeild over hun opvattingen aangaande de omvang van de loonkostenstijging t.g.v. de invoering van het minimumjeugdloon. Een groot aantal van de geënquêteerden sprak van een (tamelijke) belangrijke verhoging van de loonkosten. Ten aanzien van de maatregelen die zij dachten te gaan ondernemen, sprak 50% zich uit voor arbeidsbesparende maatregelen, waarbij 20 à 30% dacht aan een 'besparing' op jeugdig personeel. Het EIM-rapport konkludeert dat verwacht mag worden "... dat jeugdig personeel in het midden- en kleinbedrijf in de eerstkomende tijd moeilijk aan de slag kunnen komen"³⁷. Men kan bezwaren aanvoeren tegen een dergelijke enquête, uit de ontwikkeling van de geregistreerde openstaande vraag (GOV), blijkt dat de ondernemers hun woord hebben gehouden. Deze is namelijk voor de 15 t/m 18-jarigen veel sneller gedaald dan de totale GOV (van 1972=100 tot de eerste helft van 1975 tot een nivo van resp. 43 en 61). Er moet daarom wel worden gekonkludeerd, dat sedert de invoering van het minimumjeugdloon de positie van de jeugdige loonafhankelijken op de arbeidsmarkt voor de detailhandel is verslechterd.³⁸.

4. *Konklusie*

In deze subparagraaf is getracht de invloed van de invoering van het minimumjeugdloon op de ontwikkeling van de jeugdwerkloosheid in drie bedrijfssectoren vast te stellen.

Hieruit blijkt dat de excessieve jeugdwerkloosheid in de bouwnijverheid niet te verklaren is uit de invoering van het minimumjeugdloon. De ontwikkeling van de werkgelegenheid in deze bedrijfstak blijkt in het algemeen minder door de loonontwikkeling dan door de ontwikkeling van de bestedingen te worden bepaald. De bouwnijverheid is een zeer konjunkturgevoelige bedrijfstak, omdat de teruggang in de investeringen zich hier uiteraard direkt manifesteert de investeringen in bedrijfsgebouwen zijn sedert 1970 teruggelopen. In het kader van een anti-cyklische politiek trachtte de overheid de teruggang in investeringen in bedrijfsgebouwen vaak te compenseren door de investeringen in de woningbouw en in overheidsgebouwen te stimuleren. Sedert 1968 zijn de investeringen in overheidsgebouwen echter gedaald, terwijl de woningbouw sedert 1973 sterk achteruit is gelopen.

De bouwnijverheid is in de zestiger jaren sterk geëxpandeerd om de na-oorlogse woningnood aan te pakken. Het Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid (EIB) heeft er reeds in 1962 voor gewaarschuwd dat deze sterke expansie in de

toekomst tot problemen zou kunnen leiden, indien de woningbouwproductie zou gaan afnemen. Zowel de overheid als de ondernemers en de vakbonden hebben zich indertijd evenwel uitgesproken voor een snelle expansie van de bouwnijverheid. De overheid om verkiezingsbeloften aangaande de woningnood in te lossen, de ondernemers omdat hierdoor de mogelijkheid tot schaalvergroting en rationalisatie werd geboden en de vakbonden vanwege de werkgelegenheid die hiermee geschapen werd, alsmede omdat de woningnood juist onder de laagste inkomensgroepen het grootste was (en is). De ontwikkeling van de bouwactiviteit in de bouwnijverheid gedurende de laatste jaren schijnt het gelijk van het EIB achteraf te bevestigen³⁹. De afnemende werkgelegenheid in de bouwnijverheid kan zonder meer aan de afnemende investeringen in bouwprojecten toegeschreven worden. De meer dan proportionele jeugdwerkloosheid in de bouwnijverheid is te verklaren uit het feit dat de jongeren vooral bij de nieuwbouw van woningen betrokken waren, waarvan de productie het sterkste is afgenomen en doordat relatief een groot percentage van de jonge bouwvakkers (vooral de 15 t/m 18-jarigen) bij het kleinbedrijf werkzaam was, waarvan een groot aantal bedrijven in de concurrentieslag het loodje legde⁴⁰. De loonontwikkeling heeft in de bouwnijverheid op de (jeugd-)werkloosheid in negatieve zin geen grote rol gespeeld. Toen de bouwproductie (m.n. in de woningbouw) in de zestiger jaren zich snel uitbreidde, boden de ondernemingen hoge lonen aan om zoveel mogelijk arbeiders naar zich toe te trekken. Bovendien bood de expanderende productie de mogelijkheid om via schaalvergroten- de mechanisering de arbeidsproductiviteit te verhogen en zodoende de loonkostenstijging enigszins te komepnseren.

Ondanks het feit dat de invoering van het minimumjeugdloon in de confektie-industrie tot hogere stijgingen van de jeugdlonen aanleiding moest geven (m.n. voor de jongeren boven de 18 jaar) dan in de detailhandel, bleek de jeugdwerkloosheid onder de 15 t/m 18-jarigen relatief gering. Onder de 19 t/m 24-jarigen bleek de jeugdwerkloosheid in 1974 wel sterk te zijn gestegen. Aangezien de jeugdwerkloosheid minder dan proportioneel is en de jeugdwerkloosheid in de periode 1970 t/m 1973 al praktisch gehalveerd werd, is het niet plausibel te veronderstellen dat de invoering van het minimumjeugdloon een grote invloed op de jeugdwerkloosheid en -werkgelegenheid in deze bedrijfsgroep heeft gehad. Dit wil evenwel niet zeggen, dat de ontwikkeling van de (jeugd)lonen niet mede van invloed is geweest op de ontwikkeling van de (jeugd)werkgelegenheid in de confektie-industrie. In tegenstelling tot de bouwnijverheid, die (nog) voornamelijk voor de binnenlandse markt produceert en praktisch geen buitenlandse concurrentie ondervindt, is de Nederlandse confektie-industrie gewikkeld in een felle concurrentiestrijd met 'buitenlandse' producenten. Deze buitenlandse concurrenten zijn voor een groot deel enerzijds buitenlandse vestigingen van Nederlandse confektiebedrijven, die (met overheidssubsidie) het principe van

loonveredeling⁴¹ hanteren; en anderzijds buitenlandse vestigingen van de konfektie-handel of buitenlandse bedrijven die op kontraktbasis voor de Nederlandse konfektie-handel werken. Het zal duidelijk zijn dat het voor de Nederlandse konfektie-industrie onmogelijk is op het terrein van de arbeidskosten te concurreren met de arbeidskosten van b.v. Tunesische of Taiwanese arbeiders⁴².

Het probleem van de konfektie-industrie ligt daarom nog niet uitsluitend op het terrein van de relatief hoge arbeidskosten. Het probleem van de konfektie-industrie is veeleer dat zij niet vroegtijdig is omgeschakeld naar kwaliteitsproductie en dat zij zich onvoldoende op de zgn. 'zware' konfektie (kostuums, jassen etc.) heeft gericht, daarbij de 'lichte' konfektie (hemden, T-shirts, tricots etc.) aan het buitenland overlatend.

De konfektie-industrie heeft steeds getracht te teren op de allergeoedkoopste Nederlandse arbeidskrachten (jongeren, vrouwen, part-timers), zij heeft onvoldoende geïnvesteerd om de arbeidsproductiviteit te verhogen en om zich op andere produktsoorten te oriënteren. Het is b.v. veelbetekenend dat de investeringen in de konfektie-industrie in Duitsland stegen, terwijl deze in Nederland daalden én dat Duitsland op het terrein van de zware konfektie één van de grootste concurrenten van de Nederlandse konfektie-industrie is. Daarnaast wordt de konfektie-industrie gekonfronteerd met een konfektie-handel, die gedomineerd wordt door enkele detailhandelsconcerns (C&A, P&C, V&D e.a.) en inkoopkombinaties⁴³, die mede verantwoordelijk zijn voor de gerichtheid van de konfektie-industrie op goedkope massa-artikelen. Door haar sterkere marktpositie weet de konfektie-handel bovendien vaak hogere marges te behalen dan de konfektie-industrie zelf. De handel koopt zo goedkoop mogelijk in bij de industrie en verkoopt deze zo duur mogelijk⁴⁴.

Tenslotte zijn de problemen in de konfektie-industrie mede veroorzaakt doordat zij kampt met een stagnerende binnenlandse afzet. Het zijn al deze omstandigheden die, tezamen met de loonontwikkeling, verantwoordelijk zijn voor de afnemende werkgelegenheid in de konfektie-industrie.

In de detailhandel bleek de invoering van het minimumjeugdloon waarschijnlijk wel geleid te hebben tot een toename van de jeugdwerkloosheid in deze sektor. De betekenis van de loonkosten voor de ontwikkeling van de werkgelegenheid in deze bedrijfsgroep wordt duidelijk, indien zij wordt gezien vanuit de ontwikkeling van de concurrentie-verhoudingen.

De detailhandel is het binnenlandse distributie-apparaat; afzetontwikkelingen spelen daarom een belangrijke rol in deze sektor. Kenmerkend voor de bestedingen in m.n. de voedings- en genotmiddelen is, dat zij achterblijven bij de ontwikkeling van de totale konsumptieve bestedingen. Dit is een uitdrukking van de toegenomen welvaart, waardoor een relatief geringer deel van het totale besteedbare inkomen wordt uitgegeven aan dagelijkse levensbehoeften.

De relatieve stagnatie in de konsumptieve bestedingen in de voedings- en genotmiddelen heeft in deze sektor tot een felle concurrentiestrijd geleid, die een hoge tol eiste van het midden- en kleinbedrijf. Het aantal bedieningszaken (vnl. kleine middenstanders) liep terug van 21.500 in 1961 tot 6.800 in 1972. Het totaal aantal vestigingen daalde van 203.317 in 1963 tot 162.706 in 1974. Het aantal levensmiddelenbedrijven met één verkoopplaats liep terug van 81.000 in 1950 tot 37.000 in 1973⁴⁵.

De achteruitgang in het aantal vestigingen ging gepaard met een schaalvergroting van de overgebleven bedrijven. In tegenstelling tot andere landen, waar verbruiks-koöperaties een florerend bestaan hebben, zijn een groot aantal midden- en kleinbedrijven in Nederland overgenomen door het grootwinkelbedrijf. In vergelijking met b.v. landen als Frankrijk en Italië is de detailhandel hier dan ook sterk gekoncentreerd. Vijf grootfiliaalbedrijven (KBB, V&D, AH, C&A, P&C) hebben anno 1973/74 bijna 25% van het totaal aantal loonafhankelijken in de detailhandel in dienst.

De stagnatie in de afzet-groei is de laatste jaren toegenomen. Stegen de konsumptieve bestedingen in de periode 1960 t/m 1971 gemiddeld jaarlijks met 6%, in de jaren 1972 t/m 1975 was de stijging slechts ruim 2,5% per jaar.

Tabel 16. Procentuele stijging van de konsumptieve bestedingen van gezinshuishoudingen (naar volume)

	1960 t/m 1971	1972	1973	1974	1975
voedings- en genotmiddelen	4	2,5	1,5		
duurzame kons. goederen	8	4,5	2		
overige kons. goederen	6,5	4	3		
totaal	6	3,5	2	2,5	2,5

Omzetontwikkeling midden- en kleinbedrijf

totaal	4	2	2,5	2
--------	---	---	-----	---

Bron: EIM, Het midden- en kleinbedrijf in 1972, 1973 en 1974, Economische Verkenningen midden- en kleinbedrijf 1974/75, Samenvattend beeld midden- en kleinbedrijf in 1975 en 1976.

In de hevige concurrentiestrijd hebben die ondernemingen in het midden- en kleinbedrijf die een minimaal noodzakelijke schaalvergroting (ruimschoots) hebben weten te bereiken of zich vroegtijdig hebben weten te specialiseren, zich goed kunnen handhaven. Vele bedrijven in het midden- en kleinbedrijf leiden

echter een zorgelijk bestaan. Van alle midden- en kleinbedrijven neemt ongeveer éénderde 70% van de omzet in het midden- en kleinbedrijf in de Detailhandel voor z'n rekening, éénderde 25% en de overige éénderde 5%⁴⁶. Tweederde van de bedrijven in het midden- en kleinbedrijf in de Detailhandel leidt dus een marginaal bestaan. In de verhevigde concurrentiestrijd van de laatste jaren hebben dan ook vele bedrijven het loodje gelegd, m.n. in de levensmiddelen-
 sektor⁴⁷.

Tabel 17. Daling aantal verkoopplaatsen in de Detailhandel

jaar	aantal verkoopplaatsen	w.v. levensmiddelen
1971	6100	
1972	2500	
1973	4000	
1974	2700	2200
1975	3600	3000

Bron: NRC/Handelsblad van 1 maart 1975 en 11 februari 1976.

De concentratietendities in de Detailhandel die ertoe geleid hebben dat naast een relatief gering aantal grootwinkelbedrijven een groot aantal noodlijdende kleinbedrijven zijn ontstaan, gevoegd bij de toenemende concurrentie ten gevolge van een stagnerende omzetontwikkeling, waardoor de prijsconcurrentie toenam, maken het waarschijnlijk dat vele kleine(re) bedrijven de loonkostenstijging als gevolg van de invoering van het minimumjeugdloon moeilijk hebben kunnen opvangen.

De toenemende jeugdwerkloosheid laat zich dan ook vooral verklaren uit de dalende werkgelegenheid in het midden- en kleinbedrijf⁴⁸.

Deze analyse van de jeugdwerkloosheid in een drietal sectoren kan nog tot vele konklusies leiden, maar ik dacht dat één konklusie in ieder geval uitgesloten is, de konklusie nl. dat hieruit zou blijken dat er een direkt verband bestaat tussen de (jeugd)loonontwikkeling en de ontwikkeling van de (jeugd-)werkloosheid. Zelfs in het geval van de konfektie-industrie lijkt mij een dergelijke konklusie niet houdbaar. De werkloosheid in de bouwnijverheid is voornamelijk veroorzaakt door de teruglopende bestedingen in bouwprojecten. En ook in de detailhandel lijkt de (jeugd)loonontwikkeling alleen in de kontekst van de afnemende groei in de bestedingen en de daaruit voortvloeiende verscherpte concurrentie relevant voor de benadering van de (jeugd)werkloosheid.

Deze analyse brengt me er toe, er op te wijzen dat de ontwikkeling in deze

sektoren niet alleen onder invloed heeft gestaan van de loonontwikkeling. Ook de technische ontwikkeling, de ontwikkeling van de organisatievorm van de productie en de distributie (schaalvergroting) en de afzetontwikkeling hebben hierin een rol gespeeld.

Al deze elementen spelen, vaak in combinatie met elkaar, een rol in de ontwikkeling van de werkgelegenheid. De schaalvergroting in de bouwnijverheid werd gestimuleerd door zowel een expanderende bouwmarkt als door technische ontwikkelingen (elementenbouw of systeembouw), waarbij deze schaalvergroting weer nieuwe technische ontwikkelingen oproep etc. De hieruit voortvloeiende toename van de arbeidsproductiviteit⁴⁹ leidde pas tot een netto-verlies van arbeidsplaatsen toen de bouwmarkt stagneerde, door de afnemende investeringen in de woningbouw, bedrijfsleven en overheidsgebouwen.

De schaalvergroting in de detailhandel werd bevorderd door de technische ontwikkeling die de expansie stimuleerde van de industriële sektor, en deze is voor de afzet van haar produkten afhankelijk van een goed functionerend distributie-apparaat. Deze schaalvergroting stelde de grote detaillisten later in staat de konfektie-industrie de beheersing van de konfektie-markt te betwisten, waardoor de (grote concerns in de) detailhandel mede verantwoordelijk werden voor de afname van het aantal arbeidsplaatsen in deze sektor.

Voltrok de schaalvergroting zich eerst op een expanderende markt; in een later stadium, die voor de drie sectoren op verschillende tijdstippen valt, is de schaalvergroting in een stagnerende markt gepaard gegaan met konsentratietendenties. Duidelijk is dit zichtbaar in de detailhandel, maar ook in de bouwnijverheid en de konfektie-industrie hebben zich (en doen zich) sterke bedrijfskonsentraties voor(gedaan). De stijging van de gemiddelde arbeidsproductiviteit in deze sectoren, gaat dan gepaard met een verlies aan arbeidsplaatsen.

Uit deze korte schets blijkt hoe technische ontwikkeling, organisatievormen en afzetontwikkeling met elkaar samenhangen, hoe ze elkaar versterken en hoe ze beurtelings de toon aangeven. De toepassing van de technische vooruitgang roept nieuwe organisatievormen op die weer een opvoering van de optimale bedrijfs-grootte kunnen veroorzaken, waaruit verdergaande technologische ontwikkelingen resulteren enz.

Deze ontwikkeling heeft de marktstructuur in en tussen de sectoren beïnvloed en daardoor de marktverhoudingen tussen de bedrijven in en tussen de sectoren veranderd. Op de meeste markten treedt een gering aantal grote bedrijven — die, als ze in dezelfde sektor opereren vaak geen onderlinge prijskonsententie voeren — als prijsleiders op en hebben daardoor beslissende invloed op de verdeling van de toegevoegde waarde. Ook kunnen zij hogere lonen betalen dan de kleinere bedrijven. De arbeidsproductiviteit is in de grote bedrijven vaak hoger, doordat de mechanisatiegraad hoger is, en/of doordat ze efficiënter georganiseerd zijn.

Bovendien kunnen zij vaak tegen lagere kosten produceren of distribueren omdat zij op de toeleveringsmarkt prijzen kunnen bedingen of zelf toeleveringsbedrijven in beheer hebben (b.v. de detailhandel).

In al de analyses waarin een verband wordt gelegd tussen de stijging van de reële loonkosten en de werkloosheid is de impliciete suggestie verborgen, dat de prijsvorming op de arbeidsmarkt verstoord is. D.w.z. dat onder de huidige omstandigheden van de arbeidsmarkt het loon een nivo heeft bereikt, die hoger is dan onder vraag- en aanbodvoorwaarden van een concurrerende markt mogelijk zou zijn geweest. M.a.w. het loonnivo is boven zijn evenwichtswaarde gestegen, hetgeen tot uitstoot van arbeidskracht heeft geleid.

In de volgende subparagraaf wordt het prijsvormingsproces op de arbeidsmarkt daarentegen afgeleid uit de structurele ontwikkelingen in de gehele economische sektor. In navolging van W. Driehuis wordt de (engelijke spreiding van de) technologische ontwikkeling (over de diverse sectoren) in combinatie met de "loonleiderpolitiek" als verklaring van de stijging van de reële loonkosten aangevoerd.

De schaalvergroting en concentratietendenties hebben daarnaast aanleiding gegeven om de prijsvorming op de goederen- en dienstenmarkt aan een nader onderzoek te onderwerpen. Dit onderzoek geeft een bevestiging van het vermoeden dat het prijsvormingsproces hier een overwegend oligopolistisch karakter heeft.

V. LOON- EN PRIJSPOLITIEK

1. Inleiding

In dit hoofdstuk zullen de structurele tendenties, die in hoofdstuk IV werden waargenomen in drie sectoren, veralgemeniseerd worden, teneinde te komen tot een onderzoek naar de structurele oorzaken van de huidige crisis. Aangrijpingspunt hierbij is de loon- en prijsontwikkeling. In het onderzoek van Den Hartog en Tjan worden de lonen en prijzen als exogene variabelen opgevat, hetgeen impliceert dat in een model waarin de loon- en prijsontwikkeling een cruciale rol speelt, diezelfde loon- en prijsontwikkeling niet wordt verklaard. De stijging van de reële loonkosten wordt waargenomen, maar er wordt niet getracht inzicht te krijgen in de omstandigheden die dit bewerkstelligen. Hierdoor wordt de indruk gewekt dat de lonen en prijzen voor elke onderneming gegeven zijn en dat de mogelijkheid tot het voeren van een zelfstandige prijspolitiek is uitgesloten⁵⁰.

Uit de analyse van de loon- en prijsontwikkeling in de periode 1964-'72 blijkt,

dat voor een verklaring van de stijging van de reële loonkosten het verschil in arbeidsintensiteit van de onderscheiden sectoren van het particuliere bedrijfsleven van grote importantie is, waarmee het belang van een sektorale analyse wordt beklemtoond⁵¹.

Vergelijking van de loon- en prijsontwikkeling in de perioden 1964-'72 en 1971-'76 laat zien, dat de prijsvorming op de goederen en dienstenmarkt overwegend oligopolistisch van karakter is. Ter verklaring van de relatieve prijsstijgingen in de periode 1971-'76 wordt een beroep gedaan op onderzoekingen van Blair e.a. en op de theorieën van Levinson en Galbraith. Toetsing van de theorieën van laatstgenoemden blijkt om uiteenlopende redenen niet mogelijk. Hierdoor is het evenmin mogelijk voldoende bewijskracht te verlenen aan de indruk dat de stagnatie vooral is veroorzaakt door de overinvesteringen van (delen van) het bedrijfsleven.

2. Loon- en prijsontwikkeling 1964-72: de loonpolitiek

Het is geen toeval dat in samenhang met het jaargangenmodel, waar de bron van de 'harde kern' van de huidige werkloosheid in de ontwikkelingen in de zestiger jaren wordt gezocht, ook de oorsprong van de inflatie tot de ontwikkelingen in deze periode wordt herleid. In een visie die snel akseptatie vond, wordt de gespannen arbeidsmarkt in het begin van de jaren zestig er voor verantwoordelijk gesteld, dat zich uit de heersende bestedingsinflatie een loonkosteninflatie ontwikkelde. Doordat de loonkosteninflatie zich ontwikkelde in een periode van expansie, vertoonde de prijsspiraal de neiging zich te versnellen. De gespannen arbeidsmarkt stond de vakbonden toe steeds nieuwe eisen te stellen, de bestedingsdrift stond de ondernemers toe met prijsstijgingen te antwoorden. Deze 'inkomensstrijd' werd ook later niet afgeremd, omdat de overheid de werkgelegenheidspolitiek hoog in haar vaandel voerde. Doordat de overheid steeds voor additionele koopkracht zorgde, om bij hogere prijsnivo's de werkgelegenheid te handhaven, werd het inflatieproces eerder aangemoedigd dan beteugeld.

Gezien de stijging van de reële loonkosten resulteert deze verklaring van de inflatie al gauw in een visie op de sociaal-ekonomische verhoudingen, waarin de macht van de vakbonden centraal staat⁵².

Het manko van deze visie ligt in hetgeen zij niet verklaart. Zij verklaart niet waarop die macht van de vakbonden dan wel is gebaseerd. Hoe zou een vakbeweging — bij wijze van spreken — aan de ene kant hoge looneisen kunnen stellen en die realiseren en aan de andere kant een groeiend aantal leden werkloos zien worden. M.a.w. er zijn duidelijk beperkingen aan de macht van de vakbonden. Beperkingen die manifest worden in recessie-perioden, zoals de huidige

gedwongen loonmatiging aangeeft. Een ander fenomeen dat de loonkosteninflatietheorie in het duister laat, is waarom de prijzen in de kapitaalintensieve sectoren eveneens stijgen. Loonkosten spelen hier immers een geringe rol. Zo worden de loonkosten per eenheid produkt in de auto-industrie op 20% geschat, in de olie-industrie beneden de 8% en in de chemische industrie beneden de 10%. Een nominale loonstijging van 10% zou hier gekompenseerd worden door een prijsstijging van resp. 2%, 1% en 1%.

Maar ook nu valt op, dat in een dergelijke beschouwing van de inflatie de sociaal-ekonomische verhoudingen op de voorgrond staan, ten koste van de structurele ontwikkelingen op de (arbeids)markt.

Maar laat ik eerst de gegevens over de loon- en prijsontwikkelingen verstrekken, alvorens een interpretatie te betwisten of te verstrekken⁵³.

Tabel 18. Gemiddelde stijgingspercentages over de periode 1964-1972.

	industrie	diensten- sektor	bouwnij- verheid	landbouw
1. nominale loonsom per arbeider	12,3	11,8	13,4	8,7
2. arbeidsproductiviteit	7,2	2,-	4,6	8,5
3. loonkosten per eenheid toegevoegde waarde	5,1	9,8	8,8	0,2
4. producentenprijspeil	4,9	7,8	8,3	2,-
5. reële loonkosten per eenheid toegevoegde waarde (netto)	0,2	2,-	0,5	1,8
6. prijspeil van de gezinskonsumptie	5,5	5,5	5,5	5,5
7. reële loonsom	6,8	6,3	7,9	3,2
8. reëel looninkomen per eenheid toegevoegde waarde	0,4	4,3	3,3	5,3

Bron: W. Driehuis

Beschouwen we de cijfers, dan blijkt dat — m.u.v. de landbouw — de loonsom per arbeider in alle sectoren nagenoeg even sterk is gestegen. Gezien het verschil in stijging van de arbeidsproductiviteit, heeft dit tot gevolg dat er grote verschillen optreden in de nominale loonkosten. Deze stijging van de nominale loonkosten is niet volledig opgevangen door de prijsstijgingen, met als gevolg dat de reële loonkosten zijn gestegen (behalve in de landbouw).

De oorzaak van de gelijke loonontwikkeling in deze sectoren hangt samen met het verschijnsel van de "loonleider". In vele landen beginnen de loononderhandelingen in een speciale industrie (in Nederland vaak de metaalindustrie). In de andere sectoren worden de onderhandelingen mede gebaseerd op de stijging in het kontraktloon, die in de sleutelindustrie is gerealiseerd. Gezien de grote verschillen in arbeidsproductiviteit impliceert deze loonleiderpolitiek dat de loonkosten in de arbeidsintensieve sectoren sterk stijgen, hetgeen hier grote prijsstijgingen oproept. Aangezien de vakbonden deze loonpolitiek steunen kan de vraag gesteld worden of zij dan niet verantwoordelijk gesteld moeten worden voor deze prijsstijgingen (c.q. de stijging van de reële loonkosten).

Deze vraagstelling is evenwel misleidend, omdat ze eerder gericht is op het vinden van een zondebok, dan van een verklaring die uitgaat van het functioneren van het arbeidsmarktmechanisme. Het specifieke karakter van de arbeidsmarkt is dat het aanbod voor de individuele onderneming een onzeker gegeven blijft (het aanbod van goederen en diensten kan zij daarentegen zelf bepalen). De hoogte van de prijs (dwz het loon) heeft tot doel het aanbod op te wekken, m.a.w. des te hoger een onderneming het loon stelt des te groter de zekerheid van een voldoende aanbod van arbeidskracht.

Voor de beoordeling van het uiteindelijke resultaat van de onderhandelingen op de arbeidsmarkt, moet er rekening mee gehouden worden dat de onderhandelingspartijen niet naar dezelfde gegevens kijken.

Voor de vaststelling van de groei van hun inkomen vergelijken de ondernemers de stijging van de loonkosten met de prijzen die ze zelf hebben weten vast te stellen. De loonafhankelijken vergelijken de stijging van hun nominaal loon met de stijging van de prijsindex van de gezinskonsumptie om de stijging van hun reëel loon te beoordelen. Voor hun beoordeling van de groei van hun inkomen t.o.v. winstgroei is de vergelijking van de stijging van de reële loonsom met de stijging van de arbeidsproductiviteit in hun bedrijfs(sector) relevant. Vanuit hun gezichtspunt hebben de loonafhankelijken in de sector industrie zich daarom (achteraf) gematigd opgesteld. In de periode 1964-72 bleef de stijging van dit reële looninkomen 0,4% achter op de stijging van de arbeidsproductiviteit. Vanuit hun gezichtspunt hebben ook de ondernemers in deze sector zich gematigd, doordat zij de gestegen loonkosten niet volledig doorberekend hebben in de producentenprijzen, waardoor de reële loonkosten met 0,2% stegen. Geheel anders ligt de situatie in de bouwnijverheid en de dienstensektor. Het

overloopeffect van de loonleiderspolitiek wordt hier manifest.

Vooral de dienstensektor heeft bijgedragen aan de binnenlandse prijsstijgingen⁵⁴, daartoe — evenals de bouwnijverheid — in staat gesteld omdat ze op een binnenlandse markt opereert. De vakbonden kunnen voor deze prijsstijgingen moeilijk verantwoordelijk gesteld worden. De organisatiegraad in de dienstensektor is laag, zodat het niet voorspelbaar is hoe de vakbonden hier harde eisen zouden kunnen stellen. Men zou de vraag kunnen stellen of de ondernemers in deze sectoren er dan niet op hadden moeten staan dat de loonsomstijging op de sektorale produktiviteitsstijging had moeten worden afgestemd. Maar dan zouden zij een differentiatie in de loonvoetstijging moeten bepleiten, die wel eens afwijkend kon zijn van de differentiatie die op grond van vraag- en aanbodverhoudingen tot stand zou komen.

De bouwondernemers hebben meer rekening gehouden met de expanderende bouwmarkt, en de daaruit voortvloeiende vraag naar arbeidskrachten, dan met de stijging van de arbeidsproduktiviteit en vanuit hun standpunt hadden ze daarin gelijk.

Door haar prijsstijgingen heeft de dienstensektor, heeft de kostenstijging vooral afgewenteld op de industriële sektor, die voor haar afzet (de handel) en financiering (het bank- en verzekeringswezen) afhankelijk is van de sterk gekoncentreerde dienstensektor (zie de volgende tabel).

Tabel 19. Gemiddelde jaarlijkse stijging van het rendement van Nederlandse fondsen.

---

	netto-winst	cash-flow
internationals	3,2	6,8
bank- en verzekeringswezen	20,8	20,5
handel	15,2	16,9
industrie	6,5	8,9

bron: A. van der Zwan, "Dalend rendement op geïnvesteerd vermogen", ESB 16-7-'75

Maar ook de loonafhankelijken in de industriële sektor en in de landbouw hebben bijgedragen aan de stijging van het reële looninkomen in de dienstensektor en de bouwnijverheid. Steeg deze in de laatstgenoemde sectoren jaarlijks met 4,3% en 3,3%, in de eerste twee daalde zij jaarlijks met resp. 0,4% en 5,3%⁵⁵.

Waar de sociaal-ekonomiese onderhandelingspartijen niet direkt de schuld van de inflatie in de schoenen kan worden geschoven, blijft de konklusie over dat zij het gevolg is van sektorale verschillen in produktiviteitsstijging (die weer een uitdrukking zijn van de ongelijke mate waarin deze sectoren toegankelijk zijn voor de introductie van technologische vernieuwingen) en van de onderlinge

marktverhoudingen. M.a.w. de prijsstijgingen zijn eerder de uitdrukking van veranderingen in de productie- en marktstructuur dan van anomie⁵⁶.

Driehuis besluit zijn artikel met een citaat van Robinson en Eatwell, waarvan de laatste zin luidt: "The trouble (het gaat dan om inflatie) lies not in any one's bad behavior, but in the mechanism of the private market economy"⁵⁷.

3. Loon- en prijsontwikkeling 1964-1976: prijspolitiek

De invloed van de ongelijke mate waarin bedrijven deelnemen aan de technologische vooruitgang reikt verder dan de hieruit resulterende verschillen in de arbeidsproductiviteit. De introductie en toepassing van wetenschappelijke en technologische vernieuwingen heeft tevens de kapitaalintensivering en de schaalvergroting van de productie bevorderd. In deze ontwikkeling is de marktstructuur sterk veranderd. De schaalvergroting, de drang tot konglomeratievorming en de hoge vermogensbehoeften om in de wetenschappelijk-technologische wedren te participeren hebben tot sterke concentratievorming geleid. De produktiestructuur wordt niet slechts gekenmerkt door het bestaan van kapitaalintensieve bedrijven naast arbeidsintensieve, maar ook door het naast elkaar bestaan van multi-produkt, multi-industriële, multi-nationale ondernemingen, en wat men zou kunnen noemen, midden- en kleinbedrijf.

Benevens konstateringen dat deze ontwikkeling ook in Nederland heeft geleid tot concentratievorming⁵⁸ en oligopolistisch prijsgedrag⁵⁹, heeft dit hier nog weinig aanleiding gegeven tot empiries onderzoek op mikro en sektoraal nivo. Het onderzoek naar het prijsgedrag van ondernemingen heeft daarentegen in de V.S., n.a.v. de depressie in de jaren 1929-1932, wel reeds enige traditie. Een belangrijk gegeven voor verder onderzoek was de konstatering van de z.g. "inverse relatie" tussen prijsveranderingen en veranderingen in het produktievolume. Het bleek dat in industriële sectoren waar de prijzen het meest gedaald waren, de daling in de productie het geringst was en in industriële sectoren waar de prijzen (in de depressie) het minst gedaald waren, de afname van de productie het grootst was⁶⁰.

Het bleek dat dit verschil in marktgedrag korrespondeerde met de concentratiegraad in deze sectoren. Op concurrerende verkopersmarkten woedden prijzenoorlogen en trachtten de ondernemers tegen de bestaande prijzen zoveel mogelijk af te zetten, op oligopolistische verkopersmarkten leidde de vrees voor prijsafbraak in de afzet tot inkrimping van het produktievolume en dus tot werkloosheid en een substantiële onderbezetting van de produktiekapaciteit. Daalden de prijzen in industriële sectoren met een hoog concentratie-ratio in de jaren dertig minder dan in industriële sectoren met een laag concentratie-ratio, in de recessies

van 1952-1953 en 1957-1958 bleken de prijzen in de oligopolistische sectoren een pervers gedrag te vertonen, ze stegen.

Onderzoek wees uit dat de prijspolitiek van de prijsleiders in deze sectoren gericht was op het behalen van een bepaald rendement over het geïnvesteerde vermogen⁶¹. Omdat ook toen het productie-volume was ingekrompen, en er dus onderbezettingsverliezen geleden werden, impliceerde de realisatie van de "target-return-price" dat de prijzen verhoogd moesten worden.

Een dergelijke prijspolitiek kan al gauw een spiraal opwekken. De prijsstijging kan (afhankelijk van de prijselasticiteit) een afnemende vraag oproepen en zodoende het productievolume verder verminderen, hetgeen nieuwe prijsstijgingen kan oproepen. De prijsstijging kan ook een olievlekwerking hebben, waardoor uiteindelijk nieuwe looneisen opgewekt worden. Aangezien de arbeidsproductiviteit varieert met het productievolume kunnen daardoor de loonkosten stijgen, hetgeen tot verdere prijsstijgingen kan leiden, waardoor de afzet nog verder dreigt te dalen etc... Het gevolg is dat de werkloosheid toeneemt, de onderbezettingsverliezen stijgen, de winst daalt en de recessie zich verscherpt.

Oligopolistisch marktgedrag leidt zodoende tot een geringer aanbod en tot hogere prijzen dan onder voorwaarden van concurrentie. Oftewel, minder oligopolistische voorwaarden worden de gevolgen van recessie gedeeltelijk afgewenteld; op de konsumenten (die hogere prijzen moeten betalen), op ondernemingen die op polypolistische markten opereren (die hogere prijzen voor halffabrikaten e.d. moeten betalen en deze prijsstijging niet kunnen doorberekenen) en loonafhankelijken (die werkloos worden)⁶².

In deze subparagraaf gaat het mij er voornamelijk om de evidentie van oligopolistisch prijsgedrag op de goederen- en dienstenmarkt op empirische gronden aan te duiden. Daartoe heb ik de stijging in de loon- en prijsontwikkeling berekend over de periode 1971-1976, de gegevens in deze tabel moeten vergeleken worden met de gegevens in tabel 18⁶³.

Tabel 20.

Gemiddelde jaarlijkse stijgingspercentages in de periode
1971-1976

		industrie sektor	diensten- nijverheid	bouw- nijverheid	landbouw
1.	nominale loonsom per arbeider	13,2	13,4	12,7	11,4
2.	arbeidsproductiviteit	5,3	2,5	0,9	5,3
3.	loonkosten per eenheid toegevoegde waarde	7,9	10,9	11,8	6,1
4.	producentenprijspeil	6,5	10,1	10,3	4,5
5.	reële loonkosten per eenheid toegevoegde waarde	1,4	0,8	1,5	1,6
6.	prijspeil van de gezinskonsumptie	9,2	9,2	9,2	9,2
7.	reële loonsom	4,0	4,2	3,5	2,2
8.	reëel looninkomen per eenheid toegevoegde waarde	1,3	1,7	2,6	3,1

Bronnen: CPB, Macro-Economische Verkenningen, Den Haag 1972 t/m 1976;
CPB, Centraal Economisch Plan, Den Haag, 1971 t/m 1975.

Vergelijking tussen beide tabellen laat zien, dat — m.u.v. de bouwnijverheid — de stijging van de loonsom in de periode 1971-1976 hoger is, dan in de periode 1964-1972. Het opvallendste aspect hierbij is, dat de stijging in de dienstensektor het hoogste is⁶⁴. Verder blijkt dat in de industrie, de landbouw en (vooral) de bouwnijverheid de stijging van de arbeidsproductiviteit sterk is afgenomen (terwijl ze in de dienstensektor is toegenomen). Dit duidt of op een stijgende (marginale) kapitaalcoëfficiënt in deze drie sectoren, of op een (omvangrijke) overcapaciteit, of op beide.

De sterke stijging van de loonkosten in deze sectoren kan grotendeels uit deze daling van de arbeidsproductiviteit verklaard worden. Ter beoordeling van het prijsgedrag van de ondernemingen in deze sectoren vergelijk ik in de volgende tabel het verschil in stijging tussen de loonsom en het producentenprijspeil over beide perioden.

Tabel 21.

Verschil jaarlijkse stijging loonsom en jaarlijkse stijging
producentenprijspeil

	industrie	diensten- sektor	bouw- nijverheid	landbouw
1964-1972	7,4	4,—	5,1	6,7
1971-1976	6,7	3,3	2,4	6,9
verschil	0,7	0,7	2,7	- 0,2

Uit de tabel blijkt, dat – de landbouw uitgezonderd – in alle sectoren het prijspeil relatief gestegen is⁶⁵. In tabel 22 is een vergelijking gemaakt tussen de jaarlijkse stijging van het volume van de produktie in de periode van 1964-1973 en de periode 1971-1976. Ter vergelijking is tevens de jaarlijkse verandering in de arbeidsproductiviteit opgenomen.

Tabel 22. Gemiddelde jaarlijkse stijging van produktie en arbeidsproductiviteit

	jaarlijkse stijging	(volume)	jaarlijkse stijging	
	produktie	(volume)	arbeidsproductiviteit	
	1964-73 ¹⁾	1971-76 ²⁾	1964-72	1971-76
industrie	6,5	3,3	7,2	5,3
diensten-				
sektor	5,-	3,2	2,-	2,5
bouw-				
nijverheid	5,-	0,9	4,6	0,9
landbouw	4,5	2,9	8,5	5,3

¹⁾ Bron: De Nederlandse Bank N.V., "Verslag over het jaar 1973" Amsterdam 1974, blz. 30.

²⁾ Bron: CPB, "Macro Economische Verkenningen" 1973 t/m 1977.

Uit de tabellen 21 en 22 blijkt, dat gemiddeld genomen de ondernemingen in de huidige recessie de prijzen hebben verhoogd (m.u.v. de landbouw⁶⁶ en de produktie hebben ingekrompen, waardoor het vermoeden dat in Nederland de marktstructuur overwegend oligopolistisch is, wordt bevestigd.

Het vermijden van prijskonkurrentie heeft ook hier tot gevolg dat de binnenlandse koopkracht vermindert en de binnenlandse goederenvoorziening daalt. Een konsekwentie is tevens dat de marktstructuur een inherente stabiliteit vertoont. De prijsstijging kan een kumulatief effect oproepen, waarvan vooral de loonafhankelijken die werkloos worden en de ondernemingen die de kostenstijgingen niet kunnen afwentelen het slachtoffer worden.

De oligopolistische marktstructuur stelt de prijsleiders onder de ondernemingen in staat tot het voeren van een zelfstandige prijspolitiek, maar dit gegeven geeft nog geen antwoord op de vraag waarom de prijzen gedurende een recessie worden verhoogd. Amerikaans onderzoek wees, zoals eerder opgemerkt, uit dat deze prijspolitiek in het teken staat van het behalen van een "target return price". Volgens Levinson gaat het hierbij om de realisatie van een bepaald nivo van de "cash-flow", om te kunnen blijven participeren in de wetenschappelijk-technologische wedren⁶⁷. Galbraith benadrukt de functie die de prijspolitiek heeft bij de minimalisatie van het vermogensrisiko, dat door de vergroting van de produktie-omweg, de toenemende specialisatie (en dus inflexibiliteit) van de

ouillage en de oplopende kapitaalkosten is gestegen⁶⁸. Beide auteurs verklaren de prijsstijgingen in een recessie uit de kostenstijgingen t.g.v. de onbenutte produktiekapaciteit en uit de financieringsbehoefte voor diepte-investeringen, waarmee gepoogd wordt de loonkostenstijging te absorberen⁶⁹.

De konklusie van beide schrijvers is dat in een periode van expansie de arbeids-intensieve sektor de prijsstijging veroorzaakt (c.q. plaatsvindt in het markt-systeem), terwijl in een periode van stagnatie de kapitaalintensieve sektor (c.q. het planningssysteem) hiervoor verantwoordelijk is. Hoewel deze konklusie niet direkt toetsbaar is⁷⁰ blijkt hun analyse van het prijsgedrag een zekere geldigheid te bezitten.

Prijskonkurrentie is vermeden (m.u.v. de landbouw) en de prijsstijgingen zijn (gedeeltelijk) te verklaren uit of onderbezettingsverliezen (maar niet voor de dienstensektor) en of uit de vermogensbehoeften voor rationaliseringsin-vesteringen, waarmee gepoogd wordt de konkurrentiepositie te verbeteren.

Aangezien deze investeringen slechts in geringe mate bijdragen aan de groei van de toegevoegde waarde is de gemiddelde sektorale bruto marginale kapitaal-coëfficiënt sterk gestegen (zie tabel 23).

Tabel 23. Gemiddelde bruto-marginale kapitaalcoëfficiënt

	1963-1972 ')	1971-1975 '')
Industrie	3,3	7,-
Dienstensektor	4,2	7,-
Bouwnijverheid	2,9	n.b. ''')
Landbouw	3,6	4,3

‘) Bron: CPB, “De Nederlandse ekonomie in 1980”, blz. 157 en “CEP 1976”, blz. 151.

‘‘) Schatting in b.v. CPB, “De Nederlandse ekonomie in 1975”, blz. 109, “Nationale Rekeningen 1975”, blz. 103 en 108, “De Nederlandse ekonomie in 1980”, blz. 188 en “CEP 1976”, blz. 151.

‘‘‘) Bron: niet berekend omdat volume-verloop bruto toegevoegde waarde negatief was.

Het gevolg hiervan is, dat het gemiddelde rendement op het geïnvesteerde vermogen nog eens extra onder druk komt te staan. Uit deze stijging van de marginale bruto-kapitaalcoëfficiënt kan niet afgeleid worden, dat de kapitaal-coëfficiënt struktureel gestegen is, op grond waarvan gekonkludeerd zou kunnen worden dat er sprake is van een strukturele daling van de winstvoet. Vooralsnog kan de winstdaling slechts verklaard worden uit onderbezettingsverliezen en de vermogenskosten die voortvloeien uit de rationaliseringsinvesteringen.

VI. SLOTBESCHOUWING

Zelfs onder de vooronderstellingen van het jaargangenmodel van Den Hartog en Tjan is de stijging van de reële loonkosten in de kapitaalintensieve sectoren als de industrie en de landbouw niet van voldoende omvang om hierop een substantiële substitutie van arbeidskracht door outillage te baseren. Desondanks daalde de werkgelegenheid in de industrie in de periode 1963-1972 met ca. 200.000 manjaren. In diezelfde periode steeg de werkgelegenheid in de dienstensektor met ca. 500.000 manjaren, ondanks dat de stijging van de reële loonkosten hier veel groter was. Zolang de economische groei zich voortzette was de dienstensektor in staat deze kostenstijging af te wentelen op de industriële sektor en de werkgelegenheid te vergroten. Pas met de stagnatie van de economische groei is een grote afstoot van arbeidskrachten opgetreden, vooral in de dienstensektor⁷¹. Als aangrijpingspunt voor een verklaring van deze stagnatie neem ik de overcapaciteit die in alle sectoren (m.u.v. de dienstensektor) zichtbaar is. Ter verklaring van deze overcapaciteit komt het Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO) tot een drietal structurele oorzaken, nl.: bedrijfsspecifieke oorzaken (waarbij geen nadere toelichting wordt gegeven⁷², verschuivingen in de internationale handelsstroom en de daling van het nivo van de economische groei⁷³. Bij de laatstgenoemde oorzaak wordt opgemerkt "bedrijven die tot voor enkele jaren hun groeipercentages te hoog raamden (...) moeten dit nu bijstellen". Maar de stagnatie in de economische groei is niet volstrekt exogeen aan de ontwikkelingen in het bedrijfsleven zelf; oftewel de overinvesteringen in het verleden zijn niet vreemd aan de economische stagnatie in het heden⁷⁴. Of deze overinvesteringen uit een ver of een recent verleden stammen, is uit dit citaat niet af te leiden. In hun onderzoek hebben Den Hartog en Tjan berekend, dat in 1970 de produktiekapaciteit volledig werd benut, hetgeen er op zou wijzen dat de overinvesteringen van recente datum zijn. Maar uitgaande van een capaciteitsproduktie in 1970 blijkt uit hun berekening dat over de gehele periode 1959-'73 (vooral in de jaren 1961-1969) de feitelijke produktie beneden het nivo van de produktiekapaciteit lag⁷⁵. Het is daarom niet irerel te veronderstellen dat deze continue overcapaciteit de uitdrukking is van een te sterke investerings-expansie. Op grond van deze overinvesteringen mag niet uitgesloten worden dat de stijging van de reële loonkosten (die op de netto toegevoegde waarde is gebaseerd, dus met uitsluiting van de afschrijving) eerder het gevolg is geweest van de financieringsbehoefte voor de introductie van technologische vernieuwingen (die uit afschrijvingen zijn gefinancierd en die tevens een kapitaaleffect hadden), dan dat zij hiervan de oorzaak was⁷⁶. Dit aannemende, staat een andere benadering van de economische stagnatie, dan die welke op de stijging van de reële loonkosten is gebaseerd, open. De redenering is dan ook dat de technologische vernieuwing en de schaalvergroting tot gevolg hebben, dat de absolute omvang

van de bedrijven in geld gemeten in bedragen van honderden miljoenen oploopt, terwijl de bedragen die nodig zijn voor de minimale vergroting van de bedrijfsomvang voor sommige productieprocessen (petro-chemie, metaalnijverheid) in tien jaar tijd tot het tienvoudige zijn gestegen. De geweldige bedragen die gemoed zijn met nieuwe investeringen maken het noodzakelijk dat nieuwe produktielijnen zo snel mogelijk in gebruik worden genomen. De kosten om personeel aan te trekken staan hierbij in geen verhouding tot de kosten van stilstand. Het gevolg is dat de lonen hier (o.a. zware industrie) snel stijgen, daarmee de lonen van de andere sectoren met zich meetrekkend. Kortom: "de diepte-investeringen hebben in eerste instantie de loonkostenstijging veroorzaakt en niet andersom"⁷⁷.

Door de bouwnijverheid en de dienstensektor konden deze kostenstijgingen (doordat zij op een binnenlandse markt opereerden) weer afgewenteld worden op de industrie. Deze interpretatie wordt niet tegengesproken door de empirie m.b.t. de loon- en prijsontwikkeling in de periode 1964-72. De expansieve investeringspolitiek bereikt zijn grens als de snel groeiende produktiekapaciteit stuit op afnemende bestedingen⁷⁸. Met de dan ontstane overkapaciteit gaat een daling van de arbeidsproduktiviteit gepaard, die een stijging van de reële loonkosten tot gevolg heeft. De hieruit resulterende rationalisatie-investeringen veroorzaken een extra afstoot van arbeidsplaatsen, die een structureel karakter hebben.

De expansie van (grote delen van) de dienstensektor, die afhankelijk is van de expansie van de goederensektor, stagneert tevens, hetgeen tot inkrimping van de produktiekapaciteit leidt (en dus tot ontslagen). Tevens wordt ook hier (en met sukses) de rationalisering versneld (computerisering van de administratie e.d.), hetgeen tot een structureel verlies van arbeidsplaatsen leidt⁷⁹. De gevolgen van toenemende kosten en de afnemende bestedingen zijn binnen de sectoren het meest nadelig voor die bedrijven, die geen prijszeters zijn en die, door gebrek aan financieringsvermogen, niet tot rationalisering van de bedrijfsvoering kunnen overgaan. In deze bedrijven (veelal midden- en kleinbedrijf) leidt de stagnatie tot ontslagen en sluiting. De hiermee gepaard gaande konzentratietendenties leiden tot een structureel verlies aan arbeidsplaatsen.

Ook deze redenering leidt tot de konklusie dat de huidige werkloosheid deels van structurele aard is. En evenals in het onderzoek van Den Hartog en Tjan wordt gekonkludeerd dat de oorzaken van de huidige werkloosheid geworteld zijn in structurele ontwikkelingen. De oorzakelijke keten is evenwel tegengesteld en de structurele oorzaken worden herleid tot de technologische ontwikkeling, de schaalvergroting en de oligopolistische prijsvorming. De technologische ontwikkeling heeft de uitstoot van arbeidsplaatsen uit de technologische geavanceerde sectoren bevorderd. De schaalvergroting heeft — door de relatieve overinvesteringen die zij impliceerde — mede de draagkracht van de goederen-

sektor verminderd. De oligopolistische prijsvorming heeft tot resultaat, dat de bedrijven die op concurrerende markten opereren naast de afzetstagnatie ook nog werden geconfronteerd met een dalend aandeel in de toegevoegde waarde.

Bovenstaande redenering geeft niet de uiteindelijke verklaring van de economische stagnatie en structurele werkloosheid, daarvoor laat zij nog te veel mogelijke vragen onbeantwoord. Anderzijds wordt zij voldoende door empirie ondersteund om een zekere waarschijnlijkheidsclaim te mogen opeisen. Een dergelijke claim kan vanzelfsprekend niet verder voeren, dan het aanduiden van de richting van verder onderzoek⁸⁰. De inflatoire ontwikkeling, die met de huidige stagnatie gepaard gaat, blijkt teweeg gebracht door zowel het loonleiders-effekt (welke door de vakbonden wordt ondersteund) als het prijsleiders-effekt (welke door ondernemers wordt ondersteund.) Maar de oorzaak van de inflatie blijkt vooral structureel te zijn. Het loonkostenaspect van de inflatie, die ontstaat door het verschil in kapitaalintensiteit in en tussen sectoren is daarbij het minst schadelijk (omdat hierdoor het binnenlands bestedingsnivo op peil blijft) en het meest onvermijdelijk aangezien de toekomstige groei van de werkgelegenheid vooral in de arbeidsintensieve dienstensektor (inkl. de kollektieve sektor) gezocht zal moeten worden⁸¹. Het prijsaspect van de inflatie is veel ernstiger, omdat zij wijst op een structurele instabiliteit van de marktorde. Het marktmechanisme blijkt minder dan ooit zelfkorrigerend te zijn, hetgeen een blijvend overheidsingrijpen noodzakelijk zal maken, waardoor de politieke verantwoordelijkheid voor de economische ontwikkeling toeneemt. De vermaatschappelijking van het productieproces dwingt — doordat het marktmechanisme zijn allokatie-functie niet meer vervult — tot een (sektorale) structuurpolitiek, die op de lange termijn gericht zal moeten zijn op een zekere mate van democratische planning. Op korte termijn zal het beleid gericht moeten worden op de creatie van volwaardige en volledige werkgelegenheid, zonder dat de inflatie nodeloos wordt bevorderd. De meer dan proportionele jeugdwerkloosheid is waarschijnlijk deels het gevolg van de omstandigheid dat een relatief groot aantal van de werkende jongeren in de zwakke sectoren en bedrijven werkzaam is. De groei van de werkgelegenheid in de dienstensektor alsmede het relatief groot aantal "minimumloners" onder de werkende jongeren wijzen in deze richting. Ik heb daarnaast evenwel de indruk dat de oorzaken van de excessieve jeugdwerkloosheid vooral in het functioneren van de arbeidsmarkt gezocht moeten worden. De reden hiertoe is, naar mijn opvatting, dat de versterkte selectie die een aanbodoverschot teweeg brengt, tot een afwenteling van de werkloosheid leidt, die o.a. de jeugdige loonafhankelijken treft. De studie van de afwentelingsproblematiek, die zich natuurlijk slechts voordoet bij een groeiende werkloosheid, ligt vooral op het terrein van de studie van de arbeidsmarkt.

Op dit moment wordt door ondernemers nogal naar voren gebracht dat de beroepsopleiding van de jongeren zeer gebrekkig zou zijn. Deze aansluitings-

problematiek tussen opleiding en functievereisten zou een verklaring kunnen geven van de zwakke positie van de jongeren op de arbeidsmarkt. Ik moet zeggen dat dit me geen bevredigende verklaring lijkt. De technologische ontwikkeling brengt uiteraard steeds verschuivingen in de beroepsstructuur en in de functievereisten teweeg. Dit was vroeger zo en is nu niet anders. Er wordt nu evenwel voorgesteld alsof de beroepsopleiding totaal niet meet aansluit op de vaardigheden die de functies vereisen. Dit mag dan voor bepaalde beroepen en bepaalde sectoren wel gelden (b.v. de bouwnijverheid), maar afgezien of dit probleem op de werkende jongeren afgeschoven kan worden, kan uit deze aansluitingsproblematiek de overproportionaliteit van de jeugdwerkloosheid niet verklaard worden. Want wat heeft de technologische ontwikkeling, wat de kwalitatieve aspecten van de arbeidsplaatsen betreft, tot gevolg. De sektorale verschuivingen die door de technologische ontwikkelingen worden bewerkstelligd resulteren in een afstoot van arbeidsplaatsen uit de technisch-geavanceerde sectoren. Onderzoekingen wijzen daarnaast uit, dat de mechanisering en automatisering, die met de technologische ontwikkelingen gepaard gaan, naast hoog-gekwalificeerde functies vooral laag-gekwalificeerde functies scheppen die praktisch geen scholen vergen⁸². In plaats van de diskrepantie tussen functie-eisen en opleiding, waarin de laatste achterblijft bij de eerste (zoals de bedoelde ondernemers suggereren), blijkt in het algemeen eerder sprake te zijn van het omgekeerde.

Ook in Nederland wordt geconstateerd dat het algemene scholingsnivo boven het algemene functie-nivo ligt⁸³. Hieruit wordt het verschijnsel van de diploma-inflatie, wat afwenteling impliceert, afgeleid. De verwijzing naar de aansluitingsproblematiek lijkt helaas slechts te duiden op de poging de opleidingskosten op de jongeren zelf (en later wellicht op de overheid) af te wentelen.

Voor een studie van de overproportionele jeugdwerkloosheid lijkt de afwentelingsproblematiek een vruchtbare richting aan te duiden. De studie van dualistische arbeidsmarktstructuren kan hierbij een goed aanknopingspunt bieden⁸⁴. De bestrijding van de jeugdwerkloosheid kan uiteraard niet uitgesteld worden. In afwachting van de resultaten van nieuwe onderzoekingen zal het beleid zich daarom vooral moeten richten op het behoud van arbeidsplaatsen en de creatie van nieuwe arbeidsplaatsen⁸⁵. Gezien de voorgaande analyse ligt de verhoging van de binnenlandse bestedingen voor de hand om de werkgelegenheid te stimuleren. De overheid zou daartoe de autonome overheidsbestedingen kunnen verhogen en zodoende arbeidsplaatsen in b.v. de bouwnijverheid en de welzijnssector kunnen creëren, terwijl ook arbeidstijdverkorting overwogen zou kunnen worden. Voor dergelijke maatregelen pleit de ondercapaciteit in de welzijnssector (werkloze onderwijzers, studentenstops, tekort aan bejaardenverplegers e.d.), in tegenstelling tot de overcapaciteit in het particuliere bedrijfsleven. Tegen deze maatregelen zou de verhoging van de belastingdruk pleiten, waardoor

de werkgelegenheid in de particuliere sektor kan verslechteren⁸⁶. Waarvoor men kiest, de verhoging van de particuliere bestedingen of van de kollektieve bestedingen is uiteindelijk een politieke keuze.

Noten

1. Dit artikel is een bewerking van een hoofdstuk uit het eindverslag van de projectgroep "Arbeid" getiteld "De werkende jongeren in Nederland". Het artikel is dus feitelijk het resultaat van een co-productie. Voor deze tekst is echter alleen de auteur verantwoordelijk.
2. De maatregelen van het kabinet bevatten een loonkostensubsidie voor langdurig werkloze jeugdige loonafhankelijken, een stimuleringsregeling voor partieel-leerplichtigen en een subsidieregeling voor de creatie van tijdelijke arbeidsplaatsen (12 à 18 mnd.) in non-profit instellingen. Naar schatting beloopt het totaal beschikbaar bedrag over 1976 en 1977 ruim f 300 mln. Deze bedragen zijn ontleend aan W. Arts, "Jeugdwerkloosheid en werkgelegenheidsbeleid", in de ESB, van 10-11-1976.
3. Loonafhankelijken worden in dit hoofdstuk gedefinieerd als diegenen van de beroepsbevolking die hoofdzakelijk een inkomen uit arbeid verwerven. Op basis van staat 4 in de "Statistische en Econometrische onderzoeken", nr. 13, CPB, Den Haag, 1974, zou de grens op b.v. 90% van het totale inkomen gesteld kunnen worden.
4. Prijsstijgingen in een recessie hebben zich vaker voorgedaan, zolang het geringe stijgen betref werd de oorzaak wel aan bestedingskant gezocht. Bijvoorbeeld in de mogelijkheid dat een algemeen vraagtekort gepaard ging met een vraagoverschot in sommige sectoren, waardoor een opwaartse druk op lonen en prijzen werd uitgeoefend. Zie b.v. C. Schultz, "Sektoral shifts and inflation", in "Inflation", Penguin Reader, Middlesex 1970. Op dit moment gaat een hollende inflatie gepaard met een langdurige recessie.
5. Reële arbeidskosten worden gedefinieerd als het quotiënt van de loonsom per arbeider en de prijs per eenheid produkt. In dit artikel hanteer ik de term reële loonkosten.
6. De aandacht voor de prijsvorming op de arbeidsmarkt staat in schrill contrast met de aandacht voor de prijsvorming op de goederen- en dienstenmarkt. In het speciale werkgelegenheidsnummer van De Economist wordt het aspekt van de oligopolistische prijsvorming op de goederen- en dienstenmarkt nauwelijks aangeroerd. Alleen Peters voert de theoretische mogelijkheid aan om de Kenyaanse bestedingstheorie aan te vullen met een substitutietheorie, waarin met een dergelijke prijsvorming rekening wordt gehouden in een multi-sektormodel. Zie P.J.L.M. Peters, "Wage costs and labour demand, with some reference to employment in the Netherlands", De Economist, jrg. 124, nr. 1/2, 1976.
7. De categorie werkende jongeren is in dit artikel gedefinieerd als het gedeelte van de afhankelijke beroepsbevolking in de leeftijd van 15 t/m 24 jaar. De reden van deze keuze is, dat zij algemeen wordt gehanteerd en dat aan de 25-jarigen en ouderen het volwassenloon werd uitbetaald. (In sommige CAO's werd reeds op 22- of 23-jarige leeftijd het volwassenloon uitgekeerd). Onder de 15 t/m 24-jarigen zijn dus de jongeren te vinden die een jeugdloon uitbetaald krijgen c.q. kregen (m.i.v. 1 januari 1976 moest aan 23-jarigen en ouderen minimaal het minimumloon betaald worden).
8. T.a.v. deze tabel geldt dat de betrouwbaarheid van de gegevens niet 100% is. Toch meen ik dat de betrouwbaarheid voldoende is om hieruit konklusies te kunnen trekken, temeer omdat de omvang van de ABB's na 1970 — die gebaseerd zijn op telling in 1971 voor wat betreft de vrouwen en een daarop gebaseerde prognose voor 1975 en op een trendbere-

- kening 1970-1975 met behulp van de Soc. Maandstatistiek van april 1975, waarin gegevens stonden over de volkstelling '72/73 — waarschijnlijk te hoog geschat is.
9. Uit tabel 4 blijkt, dat de stijging van de P-waarden in de tijd — voor de totale mannelijke en vrouwelijke loonafhankelijken van 15 t/m 24 jaar — zeer gradueel is. Dit verwijst niet naar een schok-effekt ten gevolge van de invoering van het minimum-jeugdloon.
  - 9a. Het minimum-jeugdloon is met ingang van 1 januari 1974 ingevoerd.
  10. Deze uitkomst is in overeenstemming met de verwachting. Uit het SER-bulletin van 13 augustus 1975 blijkt dat in november 1974 ongeveer 205.000 jonge loonafhankelijken van 15-22 jaar het minimum-jeugdloon uitbetaald krijgen. Dit is ca. 25% van de totale ABB van deze leeftijdscategorie, 75% krijgt dus meer (bij overige loonafhankelijken is volgens dit bulletin het percentage minimumloontrekkers 5,7%, dit wijst nog eens op de achterstelling van jeugdigen.)
  11. Dit wil natuurlijk niet betekenen dat het gemiddelde nominale minimum-jeugdloon, dat in 1974 door de bedrijven werd betaald, lager lag dan het gemiddelde jeugdloon in 1973. Ten gevolge van nominale loonstijgingen in 1974 kunnen de jeugdlonen in 1974 minimaal hoger zijn geweest dan in 1973. Deze stijging is dan echter niet veroorzaakt door de invoering van het wettelijke minimumjeugdloon in 1974.
  12. Uit het reeds genoemde SER-bulletin blijkt b.v. dat in de klein- en groothandel 24% van de daar werkende jonge loonafhankelijken in november 1974 het minimumjeugdloon uitbetaald kreeg (ter vergelijking: in de nijverheid en in de bouwnijverheid was dit percentage 6).
  13. Vanaf 1 aug. 1971 gold één verplichte vormingsdag voor 15-jarigen, per 1 aug. 1972 gold deze ook voor 16-jarigen. Per 1 aug. 1974 werd de partiële leerplicht voor 15-jarigen uitgebreid tot 2 dagen. Per 1 aug. 1975 gold hetzelfde voor 16-jarigen en werden de 15-jarigen volledig leerplichtig.
  14. Aangezien de GAR van de 15-jarigen vanaf augustus '75 niet meer in de GAR-cijfers is opgenomen, zijn de vermelde P-waarden iets te laag geschat. Over het jaargemiddelde schat ik de afwijking op maximaal 0,1 punt.
  15. Dit percentage gold althans in 1970 (Bron: CBS, Maandstatistiek van de Bevolking en Volksgezondheid, april 1971). Er is geen reden om aan te nemen dat hierin recentelijk grote veranderingen zijn opgetreden. In Hoofdstuk V wordt aangetoond dat vooral de werk-gelegenheid in het midden- en kleinbedrijf zeer gevoelig is voor conjuncturele ontwikkelingen.
  16. Zie ook de notitie "Jeugdwerkloosheid", Min. van Sociale Zaken, Den Haag, 19 maart, 1976, blz. 15.
  17. Notitie Jeugdwerkloosheid, blz. 15, 16. Deze uitspraak is op z'n minst merkwaardig, gezien de kritiek die op dit onderzoek is uitgebracht; zie b.v. de nota "Loonkosten en werkgelegenheid" die het NVV in 1975 publiceerde. Ten overvloede wijs ik er op dat de invoering van het minimumjeugdloon het overproportionele karakter van de algemene jeugdwerkloosheid niet kan verklaren, zoals in het voorafgaande is beargumenteerd. Hooguit kan zij er toe bijgedragen hebben, dat de overmatigheid van de alzemene jeugdwerkloosheid toenam.
  18. In het eindverslag van de projectgroep is een uitvoerige analyse van het jaargangenmodel opgenomen, waarin met name op de meet-technische procedure wordt ingegaan. Gezien de lengte van dit artikel en omdat een der volgende nummers van dit tijdschrift aan de analyse van het CPB zal worden gewijd, is dit gedeelte van de oorspronkelijke versie op verzoek van de redactie sterk ingekort.
  19. H. den Hartog en H.S. Tjan, "Investerings, lonen, prijzen en arbeidsplaatsen", CPB, Occasional Papers, nr. 2, 1974.
  20. De stijging van de werkgelegenheid bedroeg in de periode '51-63 ca. 42.000 manuren per jaar, in de periode '64-71 ca. 27.000 en in de periode '72-75 ca. 37.000.
  21. Voor een heldere uiteenzetting kan verwezen worden naar Th. van der Klundert, "Structurele ontwikkelingen op de arbeidsmarkt", Maandschrift Economie, nov. 1974.
  22. J. Muysken, C.H. van Ardenne, "Den Hartog and Than's vintage model as a tool for the

determination of structural employment: some critical remarks.", De Economist 124, nr. 1/2, 1976.

23. Zo hebben zij b.v. onderzocht wat de uitkomsten zijn indien een technische levensduur van 40 i.p.v. 45 jaar wordt verondersteld en een ander tempo van technische slijtage; indien 1960 i.p.v. 1970, als jaar waarin een structureel evenwicht heerst, wordt aangenomen; indien de periode 1959-73 met één jaar wordt verlengd; indien de verhouding tussen de groeivoeten van de technische vooruitgang tot en na 1948 0,20 of 0,30 is i.p.v. 0,25; indien een andere schattingsprocedure voor de bepaling van de optimale coëfficiënten van a en m wordt gehanteerd.
24. Zie R.A. de Klerk, H.B.M. van der Laan en K.B.T. Thio, "Het CPB en de ontwikkeling van werkgelegenheid", in de ESB van 21-5-75 en 9-7-75.
25. Volgens HT bestaat er een definitories verband tussen de AIQ en de reële loonkosten, omdat de eerste het quotiënt is van de reële loonkosten en de arbeidsproductiviteit. Dit geldt dan bij een konstante kapitaalcoëfficiënt (k). De veranderingen in k is nl. wel van invloed op de AIQ, zoals de volgende formule laat zien: $Y = W.L. + r.K$. Hierin staat Y voor de netto-toegevoegde waarde, W voor de loonsom, L voor het arbeidsvolume, r voor het rendement en K voor de waarde van de kapitaalgoederenvoorraad. Deze formule kan herleid worden tot $= 1-r.k$, waarin de AIQ voorstel.
26. Dit argument wordt o.a. aangevoerd in de nota "Loonkosten en werkgelegenheid" van het NVV (Amsterdam, 1975). Op blz. 10 wordt becijferd dat de bruto-marginale kapitaalcoëfficiënt is gestegen van 3,5% in de periode '55-61 tot 3,9% in de periode '65-71. Het probleem bij deze berekening is evenwel, dat zij gebaseerd is op de gerealisceerde produktie en niet op de berekende produktiekapaciteit, waardoor ten onrechte onderbezettingsverliezen als een stijgende kapitaalcoëfficiënt kunnen worden waargenomen. Bovendien betreft de berekening de marginale kapitaalcoëfficiënt.
27. De First National City Bank heeft het verloop van het reële rendement van Amerikaanse bedrijven onderzocht, waaruit bleek dat deze zowel voor de periode '25-50 als voor de periode '50-73 op ca. 6% lag. De eerste periode kenmerkte zich hierbij door grote fluctuaties, de tweede door een dalende trend. De First National City Bank konkludeerde dat de ontwikkeling van de bedrijfsrendementen nauw samenhang met de bezettingsgraad. Zij claimt een verklaringswaarde van 80%. Zie: A. van der Zwan, "Dalend rendement op geïnvesteerd vermogen", ESB van 9-7-75.
28. Deze wordt gedefinieerd als de som van de afschrijvingen van bedrijven plus besparingen van bedrijven plus de besparingen van gezinnen. Zie A. van der Zwan, ib, ESB van 16-7-75.
29. Ten overvloede wijs ik er op dat in de AIQ het arbeidsloon voor zelfstandigen is inbegrepen. De beloning voor het verrichten van arbeidsinspanning zit dus geheel in de AIQ opgesloten.
30. Het staat natuurlijk iedereen vrij de bestaande economische orde te prefereren boven een andere. Dit is echter een politieke keus, die ook als zodanig beargumenteerd zou moeten worden. Het gaat dan niet om een soort "natuurwetmatigheid" te formuleren aangaande de samenhang tussen de stijging van de reële loonkosten en de werkgelegenheid.
31. De empirische gegevens, alsmede de analyse van de ontwikkelingen in deze sectoren zijn gebaseerd op uitgebreide beschrijvingen, die als deel II bij het eindverslag van de projectgroep zijn opgenomen.
32. Bij gebrek aan gegevens kon de invloed van de (verlenging van de) partiële leerplicht op de jeugdwerkloosheid in deze sectoren niet worden vastgesteld.
33. Noch het Economisch Instituut voor het midden- en kleinbedrijf (EIM), noch de Raad voor het Grootwinkelbedrijf, noch de Decom (samenwerkingsverband van de vakbonden in de detailhandel) kon gegevens overleggen over de jeugdwerkgelegenheid en jeugdwerkloosheid in deze sector.
34. Het verschil in aantal tussen de 'afgevloeiden' en de werklozen moet waarschijnlijk verklaard worden uit de mogelijkheid dat de 'afgevloeiden' elders een baan gevonden hebben, of niet als naaister/kleermaker geregistreerd staan of helemaal niet bij het

- arbeidsburo geregistreerd staan.
35. Perspektiefonderzoek Konfektie-industrie, nr. 4, aug. 1975, blz. 25.
  36. Uit een mondelinge opgave van L.B.E. Vonk van het KVO blijkt dat het aandeel van de 15 t/m 18-jarigen in de ABB in de detailhandel in 1973 ongeveer 27% was. Indien we dit cijfer vergelijken met de ontwikkeling van het aandeel van de jeugdigen in de GAR van winkelbedienenden, versterkt dit de indruk dat 1974 een keerpunt vormt. (Overigens is de ABB in de detailhandel groter dan die van het winkelpersoneel; belangrijker dan het nivo is evenwel de ontwikkeling in kolom 9).
  37. EIM-publikatie van januari 1975, "Reakties van ondernemers in het midden- en kleinbedrijf op de invoering van het minimumjeugdloon". Het is overigens niet duidelijk of bij dit cijfer ook de incidentele loonstijging t.g.v. het 'uitstralingseffekt' is meegerekend. Verder is het opmerkelijk dat een instituut welke geen gegevens kon geven over de jeugdwerkgelegenheid, wel in staat is tot op tienden van procenten uit te rekenen wat de loonkostenstijging t.g.v. de invoering van het minimumjeugdloon is geweest.
  38. Dat de ondernemers hier misbruik van maken blijkt uit een recent onderzoek door de KWJ, waaruit bleek dat 20% van de jongeren in de detailhandel geen minimumjeugdloon uitbetaald kreeg en 37% geen toeslag voor het werken op zaterdag.
  39. De afname van de bouwproductie hoeft overigens niet te betekenen dat ook de bouwbehoefte is afgenomen. Zie b.v. de kritiek van H. Priemus in de ESB van 17 en 24 maart 1976 op het in december 1975 verschenen EIB-rapport, dat een prognose geeft van de bouwbehoefte en bouwwerkgelegenheid over de periode 1976-1990 en waarin voorspeld wordt dat de werkgelegenheid in de bouwnijverheid met nog eens 115.000 à 145.000 arbeidsplaatsen zal verminderen.
  40. Illustratief hiervoor moge het volgende voorbeeld zijn. In 1973/74 daalde de werkgelegenheid in het midden- en kleinbedrijf in de bouwnijverheid van 257.000 tot 244.000. De totale GAR in bouwnijverheid steeg in de zelfde periode met 10.000 manjaren van ca. 21.000 tot 31.000. Bron: EIM, het midden- en kleinbedrijf in de nationale economie.
  41. Een bedrijf dat aan loonverdeling doet, heeft de produktie naar zgn. lage-lonen-landen afgestoten, terwijl de afwerking en verkoop in Nederland plaatsvindt. Loonverdeling wordt reeds sinds het eind van de vijftiger jaren door Nederlandse bedrijven toegepast. Eerst voornamelijk in België, later in het Middellandse zeegebied (Spanje, Griekenland) en landen als Tunesië en Marokko. In de laatste gevallen met overheidssteun uit de pot voor ontwikkelingssamenwerking.
  42. De grootste concurrentie wordt evenwel aangedaan door landen als België (waar nog steeds ca. 70% van de loonverdeling plaatsvindt), Joegoslavië en Roemenië. De importen in kleding is hier ook veel sterker afgenomen dan in andere landen in de EEG. De konfektiehandel verzet zich begrijpelijkerwijs sterk tegen importbeperkingen.
  43. Op 21 okt. 1976 berichtte NRC/Handelsblad dat V&D samen met J.C. Penney uit de V.S. Inno uit België en Intercoöp uit Denemarken een inkoopkombinatie heeft opgericht waarmee rechtstreeks kontakten met exportorganisaties uit de "Derde Wereld" worden aangeknoopt voor de invoer van textiel, schoenen en lederwaren.
  44. In het voorjaar van 1976 werd een prijsstap voor konfektieartikelen afgekondigd. Niet bij de industrie, maar bij de handel die de te hoge prijzen had vastgesteld.
  45. Bron: NRC/Handelsblad van 11-2-1976.
  46. Zie EIM-Mededelingen van sept/okt. 1975
  47. Hoe gevoelig de werkgelegenheidsontwikkeling hier is voor recessieperioden, kan ook uit het volgende geïllustreerd worden. Van 1965 tot 1967 steeg de ABB in het midden- en kleinbedrijf in de detailhandel van 187.000-192.000 om vervolgens weer te dalen tot 143.000 in de jaren 1968/69. Hierna steeg ze weer tot 159.000 in 1973. In 1968/69 was er sprake van een recessie.
Bron: EIM, Het midden- en kleinbedrijf in de nationale economie.
  48. Uit tabel 10 de "Verslagen en rapporten", jaargang 1973-5 van het Min. van Soc. Zaken blijkt dat in 1972 van de 15 t/m 17-jarigen ongeveer 7600 werkzaam waren in bedrijven met meer dan 20 personeelsleden. Ca. 85% werkte dus bij het midden- en kleinbedrijf.

49. De gemiddelde jaarlijkse stijging van de arbeidsproductiviteit was in de periode '64-'72 driemaal zo hoog als in de periode '53-'64 (zie Driehuis, vergelijk noot 53)
50. Uit analytische vergelijkingen moge het wenselijk zijn het nivo van abstraktie tot grote hoogte te verheffen, bij een onderzoek naar de structurele aspecten van de huidige crisis leidt de abstraktie van de structurele ontwikkelingen van de economische orde al gauw tot spekulatie. Het jaargangenmodel is in feite een formeel rekenmodel waarmee je alle kanten heen kunt, afhankelijk van de specifieke vooronderstellingen die expliciet en impliciet zijn aangebracht. In deze zin kan ik het ook eens zijn met I. J. L. M. Peters, als hij stelt dat, "naar mijn mening is de onbevredigende identifikatie van de economische structuur in de economische modellen de bron van de meest essentiële onzekerheid waar we thans mee te kampen hebben. Daardoor wordt het fundament onder elk beleidsontwerp (...) onvast". Zie de ESB van 6 okt. 1976, blz. 961.
51. Den Hartog en Tjan hanteren weliswaar een 2-sektoren-model, maar daarin is de sektor waarin uitsluitend met arbeidskracht wordt geproduceerd complementair aan de sektor waarin met arbeidskracht en outillage wordt geproduceerd. Tevens wordt ten onrechte een konstante verhouding tussen de produktiekapaciteit en het aantal arbeidsplaatsen in beide sectoren verondersteld, terwijl in werkelijkheid de produktie in de 'arbeidsintensieve' sektor minder snel is gestegen dan in de 'kapitaalintensieve' en het omgekeerde geldt voor de verhouding van het aantal arbeidsplaatsen. Doordat de twee sectoren met een konstante faktor aan elkaar verbonden zijn, is het reëler het model als een één-sektor model te beschouwen.
52. Een duidelijke exponent van deze opvatting is b.v. Prof. dr. Hartog, die in zijn kolumns in NRC/Handelsblad moeiteloos tot uiteenzettingen komt als de volgende: "... het verschijnsel van de vakbeweging die voortdurend initiatieven neemt, zich inspant voor veranderingen en de zaken naar haar hand wil zetten, waar tegenover het bedrijfsleven alleen maar defensief optreedt, wacht waar de volgende klap valt en zich schikt als het moet." (NRC/Handelsblad van 7-9-1976). Het is niet eens meer grappig als Hartog in dezelfde kolumn erkent dat de vakbonden tegen multi-nationals (nog) niets kunnen uitrichten.
53. De gegevens zijn ontleend aan W. Driehuis: "Inflation, wage-bargaining, wage-policy and productionstructure: theory and empirical results for the Netherlands", De Economist, jrg. 123, nr. 4, 1975.
In dit artikel kan men een uitvoerige explikatie van deze ontwikkeling aantreffen. Bovendien geeft hij een vergelijking met de ontwikkeling in de periode 1953-63.
54. De producentenprijzen van de dienstensektor hebben een hoger gewicht in het prijsindexcijfer van de gezinskonsumptie.
55. Naast solidariteit (het voorkomen van toenemende loonverschillen) spelen bij het bepleiten van deze loonpolitiek ook nog overwegingen van rechtvaardigheid (het betalen van hetzelfde loon voor dezelfde functie) een rol mee. Het wetenschappelijk instituut van het CDA heeft onlangs voorgesteld om de loonstijging af te stemmen op de produktiviteitsstijging in de dienstensektor. Het gevolg zou dan zijn dat de kapitaalintensieve bedrijven grote overwinsten zouden boeken, hetgeen voor de vakbonden alleen onder voorwaarde van een VAD-regeling aanvaardbaar zou zijn. Of de hogere produktiviteitsstijgingen in de andere sectoren zouden zich moeten uitdrukken in lagere prijzen, hetgeen een stringente prijspolitiek zou genoodzaken. Zolang dit soort zaken niet geregeld zijn (c.q. uit arbeidsmarktpolitieke omstandigheden niet te regelen zijn), blijft de (hoge-) loonleiderspolitiek het enige alternatief. Het objektieve resultaat hiervan is dat het inflatie-nivo hoog blijft, mede gezien de te verwachten toenemende betekenis van de dienstensektor. Men kan de inflatie die dan (blijvend) resulteert, ook zien vanuit solidariteitsoverwegingen, nl. in deze zin dat door de stijging van het konsumptieprijspeil, iedereen meebetaalt voor de stijging van de lonen van de loonafhankelijken in de arbeidsintensieve sectoren.
56. In een niet zo geslaagde poging een brug te slaan tussen economie en sociologie heeft Huppes de begrippen anomie en inflatie aan elkaar gekoppeld. Hoewel hierover te

diskussieren valt, is de praktische uitwerking navenant. Het lijkt al te dwaas om in een korrelatie-matrix vast te stellen, dat de prijzen, evenals het aantal echtscheidingen, het aantal zelfmoorden, het aantal zware misdaden e.d., stijgen en daarmee een verband tussen inflatie en anomie menen te kunnen aantonen. Zie T. Huppés, "Anomie en inflatie", Mens en Maatschappij", nov. 1974.

57. W. Driehuis, ib. blz. 674.

58. Zie b.v. J.E. Andriessen "Economie in theorie en praktijk", Amsterdam/Brussel 1972, blz. 355.

59. Zie b.v. W. Driehuis, A. van Heeringen en P. de Wolff, "Price formation and the inflationary process in a small open economy (The Netherlands), De Economist, jrg. 123, 1975, nr. 4, blz. 715.

60. Zie J.M. Blair, "Economic concentration", New York 1972, blz. 536 e.v..

61. J.M. Blair, ib., blz. 467 e.v.,

62. Hier zijn grenzen aanwezig, b.v. doordat de import kan toenemen, doordat kopers op substituten overgaan of doordat grote kopers zelf de produktie in handen nemen.

63. De keuze van de periode 71/76 is gebaseerd op het gegeven, dat de stijging van de werkgelegenheid in 1971 nul was (en daarna negatief). In tegenstelling tot tabel 18 is de arbeidsproduktiviteit hier gebaseerd op de bruto-toegevoegde waarde. Tenslotte wijs ik er op, dat de verstrekte gegevens nogal grof zijn. Het betreffen gemiddelden per sektor. Het is niet uitgesloten dat de verschillen per sektor groter zijn dan de verschillen tussen sectoren. Voor een uitgebreider onderzoek naar het prijsgedrag is onderzoek op gedesaggregeerder nivo wenselijk.

64. Naast het loonleider-effekt, kan ook het gegeven dat in deze sektor relatief veel minimum-loners werkzaam zijn hiervoor een verklaring zijn. Het minimumloon steeg immers sneller dan de overige (CAO-)lonen.

Overigens moet deze loonontwikkeling degenen, die de vakbonden van loonopdrijving beschuldigen, toch wel te denken geven. In deze periode werden enkele keren loonmatigingsregelingen ingevoerd.

65. Het geringe verschil tussen loonsom en producentenprijs in de periode 1971-'76 wijst er immers op dat in deze periode de producentenprijzen relatief zijn gestegen.

66. Het gegeven dat voorraadvorming in de landbouw moeilijk is, speelt hierbij een rol.

67. Zie Ch. Levinson, "Kapitaal, inflatie en de multi-nationale ondernemingen", Amsterdam 1972, m.n. blz. 29 e.v. en blz. 178 e.v.

68. Zie J.K. Galbraith, "The new industrial State", London, 1967, m.n. hoofdstuk 16 en 17 en "Economics and the Public purpose", London, 1974, m.n. hoofdstuk 12 en 18.

Ook deze prijspolitiek leidt tot de behoefte aan een bepaald nivo van cash-flow. Het verminderen van de vermogensrisiko's kan immers plaatsvinden door de omloopsnelheid van het vermogen te vergroten, d.w.z. de afstand tussen investering en afschrijving te verminderen. Door deze versnelde afschrijving wordt tevens de economische levensduur van de kapitaalgoederen verkort. M.a.w. afstoot vindt niet plaats vanwege de arbeidskosten, maar vanwege stijgende vermogensrisiko's. Zie hierover A. van der Zwan, "Over de vergroting van de omweg in de produktie en de bekorting van de omlooptijd van het in de bedrijven geïnvesteerde vermogen", ESB, 21-1-1976.

69. Voor de dienstensektor in zijn geheel geldt dit probleem van onderbezetting veel minder, omdat zij beter in staat is — als gevolg van haar arbeidsintensief karakter — haar produktiekapaciteit aan te passen.

70. De toetsing van deze these wordt bemoeilijkt doordat het CBS geen gegevens verzamelt die op de indelingen van Levinson en Galbraith zijn gebaseerd. Zonder grondige bewerking van de beschikbare gegevens is deze these niet te toetsen. Een ander probleem is dat geen van beide auteurs uitblinkt in een definiëring van de door hem gehanteerde begrippen. Bij Levinson staat de kapitaalintensiviteit voorop en de daaruit voortvloeiende loongevoeligheid, bij Galbraith staat voorop of een onderneming tot de prijsleiders behoort en het daaruit voortvloeiende vermogen tot kostenafwenteling. Levinson schijnt

- à priori aan te nemen dat kapitaalintensieve bedrijven ook prijszetters zijn, maar elke prijszetter is niet kapitaalintensief (zie b.v. de grootwinkelbedrijven). Galbraith lijkt anderzijds te weinig rekening te houden met het verschil in loongevoeligheid. In de Nederlandse situatie is verder ook het verschil tussen bedrijven die voornamelijk op de binnenlandse markt opereren en bedrijven die vooral voor de export produceren belangrijk voor een analyse van het prijsgedrag.
71. De schatting van de GAR per sektor stuit op problemen, omdat het CBS hierover geen informatie verstrekt. Een globale indeling op basis van beroepsgroepen, waarbij enkele beroepsgroepen zijn weggelaten omdat de indeling te spekulatief is (b.v. chauffeurs) levert het volgende beeld op van de GAR per sektor (jaarmiddelde van 1976); Industrie: 26.700, dienstensektor: 62.140, bouwnijverheid: 30.660 en landbouw: 5.290. Bron: Ministerie van Sociale Zaken, "Maandverslag Arbeidsmarkt", jan. 1977. In een interview in NRC/Handelsblad van 9-6-76 komt H.W. de Jong tot een soortgelijke konklusie over de relatie tussen de stagnatie in de afzet en de afstoot van arbeidsplaatsen.
72. In de landbouw heeft de schaalvergroting in het kader van de EEG-landbouwpolitiek een rol gespeeld. T.a.v. de bouwnijverheid wordt vaak verwezen naar een structureel verminderde schaarste. Zelf zou ik er de voorkeur aan geven te spreken van een kwalitatieve diskrepancie tussen bouwkapaciteit en bouwbehoefte.
73. Zie "De onderneming" van 6-4-1976, blz. 1.
74. Men kan beargumenteren dat voor de bedrijven afzonderlijk een aantal oorzaken exogeen zijn, zoals internationale ontwikkelingen, (maar hoe exogeen zijn deze voor internationaal georganiseerde concerns?), de toenemende betekenis van de dienstensektor in de nationale ekonomie (waardoor de stijging van de makro-arbeidsproductiviteit afneemt) en de daling van het besteedbare inkomen t.g.v. de toegenomen belasting- en premiedruk. De uitbreiding van de dienstensektor, noch de uitbreiding van de kollektieve voorzieningen hoeven echter de draagkracht (en daarmee het groeipotentieel) van de andere sektoren aan te tasten, mits er geen kostenafwenteling c.q. afwenteling van de belasting- en premiedruk plaatsvindt. Dit is echter wel het geval geweest. Zie ook: B. de Vries, "De kollektieve sektor en de draagkracht van de partikuliere sektor" in de ESB van 28-4-1976.
75. Zie Den Hartog en Tjan, ib., blz. 17, figuur 3.
76. Uit een onderzoek van J. Snijder blijkt, dat alle ter beurze genoteerde ondernemingen ca. 50% van de winst inhielden. Over de periode 1965-71 heeft hij berekend, dat een totaalbedrag van f 11,4 miljard is gereserveerd. Zie: J. Snijder: "Winstinhouding en winstuitkering", maandschrift Economie, juni/juli 1976, blz. 519 e.v.
77. Zie: A. van der Zwan, ib., in de ESB van 16-7-1975, blz. 681. Door Van der Zwan — op wiens artikel bovenstaande interpretatie steunt — worden, op autoriteit van A. Stikker, bedragen van f 100.000 à f 500.000 als stilstandkosten per dag genoemd.
78. De partikuliere resp. overheidsbestedingen stegen in de periode 1963-72 gemiddeld met 5,3% resp. 3,—% per jaar (konstante prijzen) en in de periode 1971-75 met 3,2% resp. 2,—%. Bron: CPB, Nationale Rekeningen 1975, blz. 100.
79. Ook nu heeft de dienstensektor haar kostenstijgingen afgewenteld. De stijging van de producentenprijs in de periode 1971-76 toont dit duidelijk aan. De cijfers suggereren dat de stijging van het reële looninkomen van de loonafhankelijken in de dienstensektor en bouwnijverheid vooral is opgevangen door de loonafhankelijken in de industrie en landbouw.
80. Ik sluit me wat dit betreft aan bij W. Driehuis als hij stelt dat "An adequate employment policy (...) requires therefore not of the employment-real wage costs relationship, but equally important, a profound analysis of sectoral and price formation in the context of social, technological and marketstructure of the economy." Zie W. Driehuis, i.b., blz. 673.
81. Zie ook mijn opmerkingen op blz. 46. Gezien de voorgaande analyse van de huidige prijsstijgingen is een stringente prijspolitiek een voorwaarde om de inflatie te beteugelen. Een bijdrage tot de reductie van de inflatie is ook mogelijk, indien de (direkte) belasting-

en premiedruk niet zou worden afgewenteld. De hierdoor geïnduceerde prijsstijgingen noodzaken tot loonsverhoging van de loonafhankelijken in de kollektieve sektor, alsmede tot de verhoging van de uitkeringen. Hierdoor moet de belasting- en premiedruk weer verhoogd worden etc. Gegeven de economische stagnatie kan dit proces tot negatieve gevolgen voor de werkgelegenheid leiden.

82. Sociale wetenschappers die zich meer speciaal bezig hebben gehouden met de ontwikkeling van kwalitatieve aspecten van de arbeidsplaatsen zijn o.a. H. Braverman, "Labor and Monopoly-capital", New York, 1974; M. Baethge, e.a. "Produktion and Qualifikation", Hannover, 1975; H. Kern en M. Schumann, "Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein", Frankfurt a.M./ Köln, 1970. In de laatste twee boeken wordt verslag gedaan van empiries onderzoek.
83. F. Kruse, plaatsvervangend directeur-generaal van de Arbeidsvoorziening, merkte in een interview in het Utrechts Universiteitsblad (van 13-8-1976) op, dat waarvoor 50% van het beroepsleven geen scholing vereist is, slechts minder dan 18% van de Nederlandse beroepsbevolking ongeschoold is.
84. Zie A.L. Mok, "Is er een dubbele arbeidsmarkt in Nederland", in de Preadviezen voor de Vereniging van de Staathuishoudkunde, Den Haag, 1975.
85. Gezien de afwentelingsprocessen op de arbeidsmarkt lijkt dit vooralsnog de enige duurzame oplossing. Het bevorderen van omscholingsmogelijkheden zal slechts vruchten afwerpen op grote groepen werkende jongeren, indien de werkgelegenheid zich herstelt. Een instrument ter behoud van arbeidsplaatsen of het scheppen van nieuwe is de direkte loonkostensubsidie. Deze direkte loonkostensubsidie-regelingen hoeven niet tot een sterke stijging van de overheidsuitgaven te leiden, omdat de kosten zichzelf terug betalen. De vroegere werklozen behoeven geen uitkering te ontvangen, terwijl ze premies en belastingen gaan betalen. Bovendien dragen zij bij aan de nationale produktie. Het voordeel van deze subsidie-regeling is tevens dat zij selektief gehanteerd kan worden; selektief naar bedrijven, regio's, en naar zwaar getroffen groepen als de werkloze jongeren. Zie C.A. de Kam, "Recessie en economische groei" in Socialisme en Democratie van sept. 1975.
86. De oplossing hiervoor is dat de belasting- en premiedruk niet wordt afgewenteld.